

Tooth worm issue in Imami Hadith literature: Reference and content analysis and the historical background of a folk medical myth

Ali Amiri¹ | Yahya Mirhoseini²

1. Corresponding Author, PhD student, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Tehran University & a fourth-level student at Qom Seminary, Iran. E-mail: Aliamiry.ir@gmail.com
2. Associate professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: Mirhoseini@meybod.ac.ir

Article info.	Abstract
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received 27 April, 2025 Received in revised form 05 June, 2025 Accepted 23 July, 2025 Published online 21 March, 2026</p> <p>Keywords: Tooth worm, Fiqh al-hadith, Medical hadīths, Fabricated hadīth, History of medicine</p>	<p>This study aims to assess the credibility of the so-called “tooth-worm” hadith in terms of its references and content and to identify the historical origin of this belief in folk medicine. The study is based on descriptive-analytical method in a historical and mythological approach. It proceeds through <i>takhrīj</i> and tracing the transmission of the hadiths, <i>dirāyah</i>-based criticism, <i>fiqh al-hadith</i> analysis grounded in source criticism, reference criticism, and content criticism. This is accompanied by a linguistic analysis of the term “<i>dūda</i>,” and an evaluation of the content against established empirical findings and the history of dentistry.</p> <p>The findings indicate that the earliest explicit reflection of this issue appears in <i>Ṭibb al-Ṣādiqayn</i>; a substantial portion of such hadiths lack a reliable chain of references, and their transmission to later ḥadith sources involved scribal distortions and textual disarray. Consequently, the hadith concerning the removal of a tooth worm more closely resembles a medical recommendation annotated in a hadith collection, and interpreting the word “<i>dūda</i>” as “bacteria” is also incompatible with common semantics and linguistic evidence. These hadiths do not possess sufficient hadith-based support to be attributed to ShīaImams; in terms of content, they conflict with definitive empirical evidence. Therefore, a critical re-reading of medical hadiths is necessary to safeguard the credibility of religion and to prevent harm to public health.</p>

Cite this article: Amiri, A., & Mirhoseini, Y. (2026). Tooth worm issue in Imami Hadith literature: Reference and content analysis and the historical background of a folk medical myth. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(1), 139-167.

<http://doi.org/10.30512/kq.2025.22900.4022>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.22900.4022>

Extended Abstract

Introduction

The notion of the “tooth worm” and the prescriptions for preventing or removing it belong to long-standing beliefs in folk medicine and folkloric literature. In sources attributed to the Imami (Twelver Shia) tradition, two texts explicitly refer to this notion; one is a supplication for toothache phrased in terms of the existence of a “worm”, and the other is a medical instruction, namely fumigation with cress seeds to expel the worm from the tooth. In recent years, alongside the spread of certain movements claiming “Islamic medicine” and following the critical publication of *Ṭibb al-Ṣādiqayn*, these two texts have been published under the banner of religion and the Ahl al-Bayt; they have been widely circulated in the public sphere as hadith-based proof for the existence of a worm in the tooth.

The central question of this study is whether the notion of tooth worm and its related texts genuinely derive from the statements of Imams (*al-Ma Ṣūmīn*), or whether their origin lies in medical experiences and pre-Islamic mythic beliefs that were later transmitted into the hadith literature. Accordingly, the article pursues the two parallel tracks of a) assessing the authenticity of these hadiths through examining their origin, *isnād* (chain of references), and *matn* (text) and b) analyzing the historical and mythological background of the tooth-worm belief in ancient civilizations and the history of medicine.

Methodology

This research employs a descriptive–analytical method through a historical and mythological approach. In the first step, the hadiths are traced, and their transmission history is reconstructed. To this end, the pathway through which the text moved from *Ṭibb al-Ṣādiqayn* to *Makārim al-Akhlāq* and *Ṭibb al-A’immah*, and then into later sources is examined. At the same time, the reports are evaluated through hadith studies, both *dirāyah*-based criticism and *fiqh al-hadith* analysis, according to the criteria of source criticism, *isnād* criticism, and *matn* criticism. The *mursal* nature of some hadiths (i.e., missing links or absent attribution), the lack of an identifiable transmission route, as well as textual disorder and scribal corruptions in the transmitted versions are considered as the indicators of weakness.

In the second step, to evaluate the interpretive claims advanced by some contemporary writers, the linguistic and customary (‘urfi) analysis of the term “*dūda*” (worm), its semantic range, and its usage in the Arabic of the early centuries is undertaken. Drawing on lexicographical evidence and hadith usage, in order to clarify whether it can plausibly be construed as to mean “bacteria”. Then, the content of the hadiths is assessed against the established empirical findings and the history of dentistry. For historical contextualization, ancient evidence and medico-historical accounts are reviewed, from Mesopotamia through the medieval period and into modern times, alongside the trend in which this belief was scientifically falsified in modern dentistry.

Findings

The source-based and hadith-based findings indicate that the earliest explicit reflection of these two texts appears in *Ṭibb al-Ṣādiqayn*, where part of the material is *mursal* or is presented without any attribution to an Imam in the first place. The transmission of these texts into *Makārim al-Akhlāq* and *Ṭibb al-A’immah* has been accompanied by verbal alterations and scribal distortions, and all the three sources are characterized as having serious shortcomings with respect to credibility and reliability for solitary or unique reports (*mutafarridāt*). Moreover, in the second hadith, concerning “expelling the tooth worm”, there is essentially no evidence supporting its status as a hadith or its attribution to an Imam; rather, it more closely resembles a medical recommendation annotated in the margin of a hadith collection.

To criticize contemporary justifications, the article shows that interpreting the word “*dūda*” (worm) as “bacteria” or invoking claims of scientific miracle is incompatible with the principles of common meaning and ordinary linguistic surface structures (*zuhūr ‘urfi*), the social life of language, lexicographical evidence, and the established hadith usage of the term. It is, therefore, to be taken as an unwarranted concep. At the level of content, the belief in a worm inside a tooth conflicts with firm empirical realities. The historical examples of fraud and observational error in reports about “extracting the worm”, including well-known illustrations in works on the history of medicine, intensify this incompatibility. Historical investigation further shows that this belief has a remarkably long lifespan; it appeared in ancient Mesopotamian myths and incantations, and later in Greek, Roman, and medieval medicine, and even in some works by Muslim physicians, before ultimately being refuted in modern dentistry on empirical grounds.

Conclusion

The conclusion is that the “tooth-worm hadiths”, in terms of source and content, lack sufficient support to be justifiably attributed to Imams. Moreover, their content conflicts with definitive and empirically indubitable realities. Therefore, they cannot be treated as authoritative traditions, nor can religious medical prescriptions be legitimately constructed upon them. Given their mode of circulation and their overlap with premodern medical literature, it is plausible that the origin of these texts lies in the transformation of medical experience or popular belief into report form, a process that may have been nourished by credulity, laxity in transmission, or intellectual tendencies such as exaggeration (*ghulūw*) and the expansion of the Imams’ role into the domain of medicine.

On this basis, an appropriate approach to this class of reports is to rely on a multi-layered critical framework including source criticism, *isnād* criticism, and *matn* criticism, alongside testing for conflict with certain sensory knowledge and definitive empirical data. Also, one should avoid unprincipled interpretation and miracle-centered claims that ignore the historical audience and the rules of common understanding. The article ultimately recommends that a critical re-reading of medical hadiths is a methodological and epistemic necessity, both to safeguard the credibility of religion and to prevent harm to public health.

روایات کرم دندان در پرتوی کاوش‌های اعتبارسنجی و اسطوره‌شناسی

علی امیری^۱ | یحیی میرحسینی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، تهران، ایران. طلبه سطح چهار حوزه علمیه قم. رایانامه: Aliamiry.ir@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: Mirhoseini@meybod.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: هدف این پژوهش سنجش اعتبار گزارش‌های موسوم به «کرم دندان» از حیث منبع، سند و متن و نیز تعیین خاستگاه تاریخی این باور در پیوند با طب عامیانه است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۶	روش پژوهش: پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد تاریخی - اسطوره‌شناختی انجام شده است. در این مسیر، ضمن تخریج و ردیابی نقل‌ها و در پیش گرفتن نقد درایه‌ای و فقه‌الحدیثی بر پایه منبع‌شناسی، سندشناسی و متن‌شناسی، از تحلیل زبانی واژه «دوده» و سنجش محتوا با قطعیات علم تجربی و تاریخ دندان‌پزشکی نیز بهره گرفته شده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶	یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد قدیمی‌ترین بازتاب صریح روایات کرم دندان در کتاب «طب الصادقین» است و بخش مهمی از نقل‌ها، مرسل یا فاقد طریق معتبرند و در انتقال به منابع حدیثی بعدی، دچار تصحیف و آشفتگی متنی شده، به گونه‌ای که روایت مربوط به ازاله کرم از دندان، بیشتر به توصیه طبی در حاشیه یک کتاب حدیثی شباهت دارد. تلاش برخی در تفسیر لفظ «دوده» به معنای باکتری نیز با ظهور عرفی و شواهد زبانی سازگار نیست.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱	نتیجه‌گیری: نتیجه آنکه روایات کرم دندان از پشتوانه کافی حدیثی برای انتساب به معصومین برخوردار نیست و از نظر محتوایی نیز با داده‌های قطعی تجربی، تعارض دارد. از این رو، این نمونه نشان داد بازخوانی انتقادی روایات طبی برای صیانت از اعتبار دین و پیشگیری از آسیب‌های سلامت عمومی، ضرورت دارد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	واژگان کلیدی: کرم دندان، روایات طبی، فقه‌الحدیث، احادیث موضوعه، تاریخ پزشکی.

استناد: امیری، علی و میرحسینی، یحیی. (۱۴۰۵). روایات کرم دندان در پرتوی کاوش‌های اعتبارسنجی و اسطوره‌شناسی، کتاب قیم، ۱۶ (۱)، پای: ۳۴، ۱۶۷-۱۳۹.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.22900.4022>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

نسبت دادن سخنان نادرست به پیامبر (ص) و معصومان (ع) پیشینه‌ای دیرینه دارد و نگرانی نسبت به آن از همان عصر نبوی (ص) پدیدار شد (نک: بخاری، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۴۳۴؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۲) و در روایتی منسوب به امیرالمومنین، علی (ع) یکی از چهار گروه ناقل حدیث را منافقانی برشمردند که عامدانه بر پیامبر (ص) دروغ می‌بندند (شریف رضی، ۱۳۷۴، خطبه ۲۱۰). به گواهی شیخ صدوق، یکی از زمینه‌های جعل، روایات طبی است (ابن بابویه، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵) که البته در بین اهل سنت نیز قابل رصد و پیجویی است (برای نمونه، نک: ابن قیسرانی، ۱۴۱۵، ص ۵۰). بخشی از کتاب «علل الحدیث» ابن ابی حاتم (م. ۳۲۷ ق) نیز، به روایات ضعیف و یا ساختگی در موضوع طب اختصاص یافته است (ابن ابی حاتم، ۱۴۲۷، ج ۲، صص ۳۲۹-۳۲۰).

آثار مخرب روایات نامعتبر طبی، دو سویه است؛ اگر روایت طبی برساخته، گزند برای انسان و جامعه داشته و یا با قطعیات علوم تجربی ناسازگار باشد، افزون بر تهدید سلامت جامعه، به وجه دین و باورهای اعتقادی نیز آسیب وارد می‌کند. از این رو، پالایش میراث حدیثی از روایات جعلی و بی اعتبار، سنتی دیرینه در بین پیشوایان دینی و قدمای امامیه محسوب می‌شده است. به همین منظور، دستگاه انتقادی بایسته در پالایش روایات طبی، افزون بر بررسی‌های منبعی، سندی و متنی، به عدم مخالفت با مسلمات حسی و مشاهدات قطعی بشری نیز التفات دارد (غزالی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۳؛ حاج حسن، ۱۴۰۵، صص ۱۳ و ۱۶؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۷، ص ۸۴۵) و اگر مفاد حدیثی با واقعیت‌های حسی، تجربی یا حتی تاریخی در تعارض مسلم باشد و تأویل‌پذیر نیز نباشد، آن حدیث از اعتبار ساقط خواهد شد (خویی، ۱۹۹۸، ص ۸۲؛ دلبری، ۱۳۹۲، ص ۷۱۵؛ ربانی، ۱۳۹۳، ص ۱۸۸؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۶۹۶).

در میان احادیث طبی، مواردی به چشم می‌خورد که به روشنی با دلایل قطعی و مسلم تجربی مغایر بوده و به هیچ روی، تأویل‌پذیر و توجیه‌پذیر نیستند تا جایی که چاره‌ای جز کنار نهادن آنها وجود ندارد (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ص ۳۲۶؛ بیضائی، ۱۳۸۵، ص ۱۶۵؛ دلبری، ۱۳۹۲، ص ۷۲۰). هر چند در برخی از مصادیق، راه حل عقلانی برای توجیه و تأویل این تعارضات وجود دارد، اما در بسیاری از موارد نیز چنین نیست و در این صورت، ناگزیر باید بین مرویات طبی و یافته‌های قطعی بشری، یکی را برگزید.

در گذر از این بحث کلی، باید گفت حفظ سلامت دندان و بهبود عارضه‌های مرتبط با آن، همواره مورد توجه حکما و اطباء مسلمان بوده و سابقه‌ای دیرینه دارد (نجم‌آبادی، ۱۳۵۰، ص ۳۱؛ ۱۳۵۳، ص ۸۲۹؛ Elgood, 1951, p.287). در اکثر منابع طب کهن، از کرم دندان و تدابیر پیشگیری و درمان آن سخن به میان آمده است (ابن سینا، ۱۴۲۶، ص ۴۵۱؛ کَشِکَرِی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۸؛ ابن نفیس، ۱۴۲۳، ص ۲۲۰) و برای خارج ساختن کرم از دندان نسخه‌های متعددی گزارش شده است (انطاکی، ۱۴۲۴، ص ۲۴۳؛ ناظم جهان، ۱۳۸۳، ص ۴۹). این تجویزها حتی به تألیفات معاصر نیز راه یافته است (اسماعیل، ۱۳۸۸، ص ۷۷).

در دوره معاصر و به‌ویژه در سال‌های اخیر، به پشتوانه مطاوی موجود در منابع طب سنتی و باورهای فولکلوریک، مسئله کرم دندان و روش‌های ازاله آن، رواج پیدا کرده است، حتی بخشی از افراد تحصیل کرده نیز معتقدند که یکی از علل پوسیدگی‌های دندان، کرم‌های دندان است (Ehizele et al, 2012, p.4). حتی نشان داده شده است که اعتقاد به وجود «کرم دندان» می‌تواند منجر به ایجاد عادت منظم در مسواک زدن نیز بشود (Gao, 2012). طبعاً این باور طبی اگر از منظر دینی نیز تأکید و ترویج شود، به مراتب می‌تواند موجب گسترش هرچه بیشتر این آموزه باشد. مشخصاً در سال‌های اخیر و خصوصاً بعد از تصحیح و انتشار کتاب طب الصادقین (ع)، در بین برخی فعالان طب سنتی و مدعیان طب اسلامی، دستورات خارج نمودن کرم از دندان شهرت پیدا کرده تا جایی که این تدابیر به نام اسلام و اهل بیت (ع) در حال گسترش و ترویج است. بنابراین، مسئله و پرسش اصلی مقاله پیش‌رو این است که

آیا انگاره کرم دندان، باوری برآمده از گفتار معصومین (ع) و متون دینی است یا صرفاً خاستگاه آن در کلام دانشوران طبی و افسانه‌های باستانی نهفته است؟ برای این مقصود، نخست منابع، اسناد و متون احادیث متضمن کرم دندان، از جهت اصالت، تقدم و اعتبار، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد و آنگاه پیشینه تاریخی آن بررسی شده و اسطوره‌ای بودنش نشان داده می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

با توجه به اینکه در بین غیرشیعیان، هیچ حدیثی در خصوص کرم دندان نقل نشده، طبعاً پژوهشی نیز شکل نگرفته است؛ اما در بین امامیه، هر چند تاکنون پژوهش مستقلی منتشر نشده است؛ اما برخی عالمان و حدیث پژوهان به شکل استطرادی و پراکنده به نقل روایات کرم دندان پرداخته و گاهی نیز نکاتی را ذیل نقل این احادیث ذکر کرده‌اند (قمی، ۱۳۱۹، ص ۹۶۵؛ نمازی شاهرودی، ۱۳۷۷، ص ۴۶۴؛ صالحی نجف‌آبادی، ۱۳۸۶، ص ۲۷۸؛ عطاردی، ۱۳۷۶، ص ۹۸۷؛ عطاردی، ۱۳۷۶، ص ۱۹۷؛ قیومی، ۱۳۷۴، ص ۱۵۶؛ اهتمام، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴). برای نمونه، ابوالفضل برقی، این آموزه را موجب تمسخر تشیع در مجامع علمی دانسته است (برقی، بی‌تا، ص ۳۲). عبدالکریم سروش نیز با تأکید بر اینکه رُقیه دندان در منابع ضعیف روایی آمده و امروزه دیگر کسی به کرم دندان باور ندارد، آن را یکی از ضد دینی‌ترین باورها قلمداد کرده و حتی نقد نشدن این روایات از سوی حوزه‌های علمیه را دستمایه انتقاد به بزرگان دین قرار داده است (سروش، ۱۳۷۵، ص ۳۸). در مقابل، برخی همچون سید محمود نبویان به دفاع از احادیث کرم دندان برآمده و کوشیده آن را بر باکتری‌های دندان تطبیق دهد (نبویان، ۱۳۷۹، ص ۵۲ و بی‌تا، ص ۶۰).

۳. مروری بر متن روایات

در منابع منسوب به امامیه، دو حدیث به صورت صریح به انگاره کرم دندان اشاره دارد. در کتاب طب الصادقین (ع)، در باب «فی الفم و اعراضه و دواء الضرس» مجموعاً ۹ حدیث (حدیث ۲۸۵ تا ۲۹۳) ذکر شده که ۳ مورد آن مربوط به تدابیر درمانی امراض دهان و دندان است و ۶ مورد آن نیز صرفاً رقیه و دعا برای درد دندان است. از مجموع این ۹ روایت، چهار مورد به شکل مسند (طب الصادقین، ۱۴۴۴، صص ۱۸۲، ۱۸۴ و ۱۸۷)، دو مورد مرسل (طب الصادقین، ۱۴۴۴، صص ۱۸۳ و ۱۸۶) و سه مورد (طب الصادقین، ۱۴۴۴، صص ۱۸۴، ۱۸۵ و ۱۸۶؛ طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۴۰۶؛ طب الاثمه، ۱۴۱۱، ص ۲۵) نیز بدون هیچ‌گونه انتسابی به معصوم (ع) نقل شده است. مشخصاً دو مورد از این سه حدیث، موضوع این مقاله است:

الف) رُقیه دندان: «رُقیه للضرس: الْعَجِيبُ [الْعَجَبُ] كُلُّ الْعَجَبِ دُوْدَةٌ تَكُونُ فِي الْفَمِ تَأْكُلُ الْعَظْمَ وَ تُنْزِلُ الدَّمَ أَنَا الرَّاقِي وَ اللَّهُ الشَّافِي وَ الْكَافِي لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَأَدَّارْتُمْ فِيهَا وَ اللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحَى اللَّهُ الْمَوْتَى وَ يَرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ وَ تَضَعُ عُوْدَةَ أَوْ حَدِيْدَةَ عَلَى الضَّرْسِ ثُمَّ تَرْقِيهِ مِنْ جَانِبِيهِ سَبْعَ مَرَّاتٍ» (طب الصادقین، ۱۴۴۴، ص ۱۸۴؛ با اختلاف اندک، نک: صص ۱۸۵ و ۱۸۶؛ طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۴۰۶؛ طب الاثمه، ۱۴۱۱، ص ۲۵)؛ رقیه برای دندان: عجیب و بسیار شگفت‌انگیز است، کرمی که در دهان می‌باشد و استخوان را می‌خورد و خون را جاری می‌کند: أنا الرّاقی... و بعد یک تکه آهن روی دندان می‌گذاری و ۷ مرتبه از کنار دندان رقیه می‌خوانی.

ب) ازاله کرم دندان: «دُوْدٌ يَكُونُ فِي الضَّرْسِ: تَأْخُذُ بَدْرَ كُرَاتٍ تَلْتَهُ بِالزَّيْتِ - فَإِذَا أَرَدْتَ أَنْ تُعَالَجَ - ثُمَّ أَخَذْتَ تَوْرًا فَصَبَّ عَلَيْهِ مَاءً حَارًّا وَ تَضَعُ فِيهِ أَجْرَةً جَدِيْدَةً مَقْدَارَ يَغْمُرُ الْمَاءَ بَعْضَهَا ثُمَّ تَأْمُرُ بِحَدِيْدَةٍ أَوْ حَدِيْدَتَيْنِ أَوْ ثَلَاثَةً فَتَحْمِيهِنَّ بِالنَّارِ فَإِذَا حَمِيْنَ أَخَذْتَ وَاحِدَةً فَوَضَعَهَا عَلَى الْأَجْرَةِ الَّتِي فِي الثُّورِ ثُمَّ يَوْضَعُ بَدْرَ الْكُرَاتِ الْمَلْتُوْتِ بِالزَّيْتِ عَلَيْهَا وَ تَكْبُّ عَلَيْهَا قَمْعَ حَدِيْدٍ ثُمَّ يَضَعُ الَّذِي يَشْتَكِي ضِرْسَهُ فَمَهْ عَلَى فَمِ الْقَمْعِ بِحِيَالِ الضَّرْسِ فَإِنَّهُ يَخْرُجُ مَا فِي الضَّرْسِ مِنَ الدُّوْدِ حَتَّى تَقَعُ فِي الْمَاءِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى» (طب الصادقین،

۱۴۴۴، ص ۱۸۴)؛ برای درمان کرم دندان تخم‌تره بگیر و آن را به روغن زیتون آغشته کن، سپس لگنی بگیر و در آن آب گرم بریز و داخل آن یک آجر نو بگذار، به مقداری که آب، بعضی از آن را فرا بگیرد؛ سپس ۱ یا ۲ یا ۳ قطعه آهن بگیر و با آتش آن را داغ کن، پس زمانی که گداخته شد یک قطعه آهن را بردار و روی آجری که در لگن است بگذار، سپس تخم‌تره آغشته به روغن زیتون را روی آن قرار بده و یک قیف آهنی روی آن وارونه کن. سپس کسی که از دندان درد شکایت دارد، دهانش را به قسمت پری دندان بر دهانه قیف بگذارد، زیرا کرم دندان خارج می‌شود و در آب می‌افتد ان شاء الله تعالی.

۴. اعتبارسنجی منبع و مصدر روایات

از جمله قرائن اعتماد به صدور حدیث، منبع و مصدر است (حسینی طباطبایی، ۱۳۹۴، ص ۲). مهم‌ترین اشکال به اعتبار کتاب نویافته طب الصادقین(ع) این است که نام و نشانی از مؤلف آن، در نسخه خطی موجودش (به شماره ۱۲۸۷۴ کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی قم) وجود ندارد و به عبارتی، نویسنده این اثر تاکنون مشخص نیست. با این وجود محمدجواد دلیری، مصحح نسخه مذکور، به دلیل پاره‌ای از قرائن رجالی صدر اسناد و برخی وجوه دیگر، کتاب را به ابن‌همام (م. ۳۳۶ ق) نسبت داده و هارون بن موسی تلعبیری (م. ۳۸۵ ق) را راوی کتاب دانسته است. محدث مشهور امامی که البته، نام او نه در نسخه و نه در گزارش‌های احتمالی مرتبط با کتاب طب الصادقین(ع) وجود ندارد و نسبت کتاب به او نیز، صرفاً مبتنی به برخی مشایخ ابتدای اسناد کتاب است (طب الصادقین، ۱۴۴۴، صص ۵۴-۵۶).

به نظر می‌آید، دلایل دلیری برای نسبت دادن کتاب به تلعبیری (م. ۳۸۵ ق) به هیچ وجه کافی نیست. عمیدرضا اکبری با بررسی اسناد و متون و مشایخ مؤلف طب الصادقین(ع) و همچنین، نقل‌های و جاده‌ای و به صورت کلی تفاوت‌های میان روایتگری تلعبیری با مؤلف کتاب طب الصادقین(ع)، انتساب کتاب به تلعبیری (م. ۳۸۵ ق) را دارای اشکالات فراوانی دانسته است (اکبری، ۱۴۰۲، ص ۹۲). اشکال دیگر اینکه اساساً در هیچ یک از فهرس، کتابی طبی نه برای تلعبیری و نه حتی برای مشایخ و شاگردانش ذکر نشده است. در نهایت، عمیدرضا اکبری با ارائه شواهدی تعلق این کتاب را به ابن‌شعبه (۴ ق) محتمل‌تر دانسته است؛ اما با این همه، بر این وجه مهم نیز تأکید کرده که ممکن است این کتاب، از مؤلفی ناشناخته بوده باشد (اکبری، ۱۴۰۲، ص ۹۴). در مجموع، وضعیت طب الصادقین(ع) با توجه به ابهام مؤلف، اشکالات سندی و غرائب متنی، به گونه‌ای است که این اثر را نمی‌توان یک اثر معتبر، در حد کتب متقدم امامیه قلمداد کرد و هر کدام از روایات آن، نیازمند بررسی و اعتبارسنجی جداگانه می‌باشد.

درباره منبع دوم؛ یعنی مکارم الاخلاق باید گفت، این اثر از حسن بن فضل، فرزند فضل بن حسن طبرسی (م. ۵۴۸ ق) نویسنده تفسیر مجمع‌البیان است (سبحانی تبریزی، ۱۳۷۶، ص ۷۷؛ حسینی جلالی، ۱۳۸۰، ص ۵۶۶). از جزئیات زندگی و تاریخ تولد و درگذشت او اطلاعاتی در دست نیست (طبرسی، ۱۴۰۵، ص ۹) و تنها او را شاگرد پدرش دانسته‌اند (طبرسی، ۱۴۰۵، ص ۲). مجلسی هنگامی که به نام طبرسی می‌رسد، این خاندان را از نظر اطمینان و شهرت مانند خورشید درخشان وسط آسمان دانسته و تأکید می‌کند که این خاندان هیچ نیازی به تعریف و تمجید ندارند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۸). دیگر رجالیان نیز، استناد کتاب «مکارم الاخلاق» به حسن بن فضل طبرسی را پذیرفته و همواره این کتاب به عنوان یکی از آثار اخلاقی شیعیان به شمار آمده است (امین، ۱۳۶۸، ص ۱۵۸؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۱۴۶؛ استادی، ۱۳۷۷، ص ۹۴). اما با توجه به تعلق این اثر به قرن ششم و شیوه روایتگری طبرسی، استناد به احادیث متفرد این اثر فاقد وجاهت بوده و تنها به عنوان مؤید و شاهد می‌تواند مورد توجه قرار گیرد (حسینی طباطبایی، ۱۳۹۴، ص ۳).

دیگر منبع روایت کرم دندان، کتاب طب الائمه (ع) منسوب به پسران بسطام است که تا سده‌ها پس از تألیف، چندان مورد توجه نبوده است. مصباح کفعمی (م. ۹۰۵ ق) نخستین محدثی است که روایاتی از متفردات طب الائمه (ع) را بازنشر کرده است (کفعمی، ۱۴۰۵، صص ۲۲۱، ۲۲۸ و ۲۳۲؛ کفعمی، ۱۴۰۵، ص ۱۵۳). اما از دوره مجلسی (م. ۱۱۱۰ ق) به بعد، اهتمام زیادی بدان شده است (ملکیان، ۱۳۹۶، صص ۲۵-۲۶). کتابت کهن‌ترین نسخه موجود از آن نیز، در سال‌های ۹۷۲ و ۹۸۳ قمری دانسته شده و دیگر نسخه‌ها، متعلق به سده‌های پسین بوده که روش روایت هیچ‌یک نیز معلوم نیست (درایتی، بی تا، صص ۴۹-۵۲).

انصاری، ملکیان، میرزائی و اکبری در پژوهش‌های خود، ضعف اسناد و عدم اعتبار کتاب و برخی احادیث آن را نشان داده‌اند. حسن انصاری اوایل اسناد این کتاب را جعلی دانسته و به برخی انگیزه‌های چنین سندسازی‌هایی اشاره کرده (انصاری، ۱۴۰۱، ص ۶۹۲) و با ارائه شواهدی از رابطه مؤلف با غالیان، این احتمال را تقویت کرده که کتاب متعلق به جریان مُخمسه غلات بوده باشد (انصاری، ۱۴۰۱، ص ۷۰۳).

احمد میرزایی نیز با اشاره به ناشناس بودن اکثر مشایخ سند این کتاب، احتمال جعل سند از سوی مؤلف را جدی انگاشته است (میرزایی، ۱۳۹۸، ص ۳۲). محمدباقر ملکیان نیز در پژوهش خود، همگی اسانید کتاب را ضعیف دانسته (ملکیان، ۱۳۹۶، صص ۴۰-۵۷) و رجال ناشناخته و متهم به غلو این کتاب را لیست کرده است (ملکیان، ۱۳۹۶، ص ۲۹؛ انصاری، ۱۴۰۱، صص ۷۰۰-۷۰۳). همچنین عمیدرضا اکبری با مقایسه اسانید و مشابه‌یابی آن‌ها در دیگر منابع، نشان داد نام‌های ابتدای بیشتر اسانید، جعلی‌اند و در نهایت، با توجه به رجال، الگوهای سندسازی، توصیفات اختصاصی اسناد و تحریفات این کتاب، نشان داده است که این اثر تناسب بسیار بالایی با کتاب «الهدایة الکبری» از نصیری دارد (اکبری و رحمان‌ستایش، ۱۴۰۲، سراسر متن).

همچنین، در اصل انتساب این اثر به فرزندان بسطام نیز اشکالات مهمی وجود دارد، چنان‌که حسن انصاری با توجه به ابهامات و اختلافات دربارهٔ راویان صدر اسناد، به این مسئله اشاره کرده است (انصاری، ۱۴۰۱، ص ۶۹۷). هر چند که بنا بر گزارش ابن‌عیاش (م. ۴۰۱ ق)، فرزندان بسطام کتابی در طب داشته‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۹)؛ اما طریق متصل یا حتی سندی حاوی نام آن دو در مصادر کهن روایی وجود ندارد و دلیل محکمی مبنی بر انتساب این اثر به فرزندان بسطام در میان نیست. افزون بر تضعیف ابن‌عیاش (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۸۶)، هیچ شرح حالی از فرزندان بسطام و دو واسطه روایت کتاب‌شان هم در دست نیست (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۳۰). در نهایت، ملکیان با تخمین طبقه فرزندان بسطام به حدود سال ۳۰۰ هجری، نسبت آن دو را به بسطام بن سابور، از راویان امام صادق (ع) نیز حاصل خلط ابن‌عیاش می‌داند (ملکیان، ۱۳۹۶، ص ۲۱).

در بازگشت به تاریخ تداول این کتاب باید گفت، عمده شهرت این کتاب از قرن دهم و یازدهم به بعد است و طبعاً سِرّ وضعیت نامطلوب نُسخ کتاب نیز، همین دوری کتاب از حوزات شیعی بوده است (میرزایی، ۱۳۹۸، ص ۳۰). مسلم آن است که افزون بر وضعیت سند، متن کتاب نیز بسیار مضطرب و آکنده از تحریف و تصحیف بوده و مشکلات محتوایی گسترده‌ای دارد (میرزایی، ۱۳۹۸، ص ۳۳).

۵. بررسی روایات در سنجه درایة‌الحديث

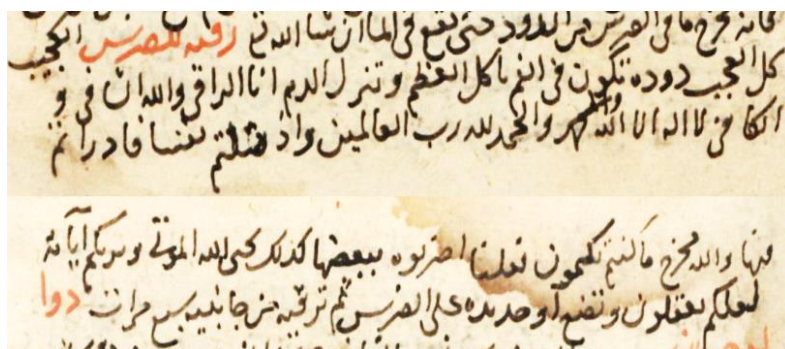
الف) حدیث اول (رقیه دندان) به شکل مرسل و بدون ذکر سند و طریق مشخص در کتاب طب الصادقین (ع) به ثبت آمده و در مکارم الاخلاق و طب الائمه (ع) نیز همین‌گونه ضبط شده است. سپس، به منابع متأخر دیگری مثل المجموع الرائق، بحارالانوار و... راه پیدا کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۲، ص ۶۰؛ نوری، ۱۴۰۸، ص ۳۷۱؛ افندی، ۱۳۸۹، ص ۱۵؛ قمی، ۱۳۱۹، ص ۷۰۶؛ حر عاملی، ۱۴۱۰، ص ۹۱). بی‌تردید این اثر در دست طبرسی بوده است (طب الصادقین، ۱۴۴۴، صص ۷۲-۷۳)؛ زیرا او بیش از ۳۰۰

روایت از طب الصادقین (ع) را در مکارم الأخلاق بازنشر کرده است (اکبری، ۱۴۰۲، ص ۹۲) و در مواضع زیادی نیز ترتیب این نقل‌ها با طب الصادقین (ع) تناسب دارد (طب الصادقین، ۱۴۴۴، صص ۴۰-۴۲ و ۵۶-۵۹). جزئیات و شباهت‌ها و تفاوت‌های متنی و اسنادی این حدیث در جدول زیر آمده است:

طب الاثمه (ع) (تصحیح ابراهیم جواد)	مکارم الاخلاق	طب الصادقین (ع) (نسخه خطی - تصویر شماره ۱)
رَقِيَهُ جَبْرِئِيلُ لِلْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ ع الْعَجَبُ كُلُّ الْعَجَبِ لِذَايَةِ تَكُونُ فِي الْفَمِ تَأْكُلُ الْعَظْمَ وَ تَتْرَكُ اللَّحْمَ اَنَا اُرْقِي وَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الشَّافِي وَ الْكَافِي، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ «وَ إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَارَأْتُمْ فِيهَا وَ اللَّهُ مُخْرَجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ فَقَلْنَا اضْرِبُوهُ بَعْضَهَا» تَضَعُ إِصْبِعَكَ عَلَى الضَّرْسِ ثُمَّ تَرْقِيهِ مِنْ جَانِبِهِ سَبْعَ مَرَّاتٍ بِهَذَا يَبْرَأُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى	لوجع الضرس و الأسنان رَقِيْ بِهَا جَبْرِئِيلُ ع الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ (ع) يَضَعُ عَوْدَهُ أَوْ حَدِيدَهُ عَلَى الضَّرْسِ وَ يَرْقِيهِ مِنْ جَانِبِهِ سَبْعَ مَرَّاتٍ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْعَجَبُ كُلُّ الْعَجَبِ دَوْدَةُ تَكُونُ فِي الْفَمِ تَأْكُلُ الْعَظْمَ وَ تَنْزِلُ الدَّمَ اَنَا الرَّاقِي وَ اللَّهُ الشَّافِي وَ الْكَافِي لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَارَأْتُمْ فِيهَا وَ اللَّهُ مُخْرَجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ فَقَلْنَا اضْرِبُوهُ بَعْضَهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَ يَرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ وَ يَضَعُ أَوْ حَدِيدَهُ عَلَى الضَّرْسِ ثُمَّ تَرْقِيهِ مِنْ جَانِبِهِ سَبْعَ مَرَّاتٍ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ سَبْعَ مَرَّاتٍ وَ يَفْعَلُ مَا قَدَّمْنَا.	رقيه للضرس العجيب كل العجب دودة تكون في الفم تأكل العظم و تنزل الدم انا الراقي و الله الشافي لا اله الا الله الحمد لله رب العالمين و اذ قتلتم نفسا فاداراءتم فيها و الله مخرج ما كنتم تكتمون فقلنا اضربوه بعضها كذلك يحيى الله الموتى و يريكم آياته لعلكم تعقلون و تضع او حديده على الضرس ثم ترقيه من جانبه سبع مرات

تعبیر «رَقِيْ بِهَا جَبْرِئِيلُ (ع) الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ (ع)» تنها در ابتدای نقل مکارم الاخلاق و با اندکی تفاوت در طب الاثمه (ع) آمده است؛ اما در نقل نسخه فعلی طب الصادقین (ع) چنین عبارتی وجود ندارد. با توجه به اینکه مصدر اصلی این حدیث، کتاب طب الصادقین (ع) است، بی‌گمان این عبارت، یا به نسخه مکارم الاخلاق اضافه شده است یا اساساً از ابتدا در اصل کتاب طب الصادقین (ع) وجود داشته و در سیر استتساخ، دچار سقط و افتادگی شده است؛ ولی با عنایت به کاستی‌های بسیار زیاد نسخه طب الصادقین (ع) و دقت بیشتر مکارم الاخلاق در ضبط احادیث (البته در مواردی نیز، روایات مکارم الاخلاق دچار تصحیفاتی شده است. برای نمونه، «التلبينه» به «المثلثة»): ر.ک: برقی، ۱۳۷۱، ص ۴۰۵؛ طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۱۶۳)، آنچه به صواب نزدیک‌تر می‌نماید، احتمال دوم است؛ یعنی این تعبیر احتمالاً در اصل متن طب الصادقین (ع) وجود داشته است؛ اما در نسخه فعلی از این کتاب دچار افتادگی شده است (ر.ک: تصویر شماره یک).

طبرسی، رقيه‌ها و دعاهاى زيادى را بدون اسناد به معصومين (ع) از كتاب طب الصادقين (ع) نقل کرده است (طبرسى، ۱۴۱۲، صص ۲۸۵، ۲۹۰، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۳۵،

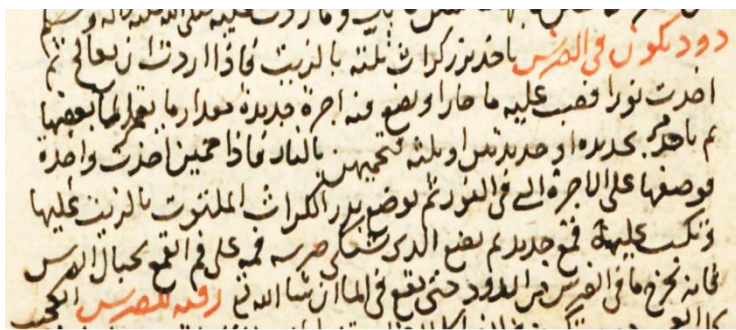
تصویر شماره یک

۳۳۶، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲ و ۳۸۵). هر چند که از گذشته برخی محدثان، فراوانی تحریف و تدلیس در احادیث طبی را تذکر داده‌اند (ابن بابویه، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵)؛ اما این احتمال که این تعبیر به طور عمدی و به قصد

انتساب دادن به معصوم(ع)، به ابتدای نقل مکارم الاخلاق اضافه شده باشد، در حال حاضر فاقد دلیل و شاهد موجهی است. مسئله بعد آنکه اساساً هیچ کدام از این نقل‌ها دارای سند نبوده و مشخص نیست که منشأ رقیه مذکور، از چه طریقی بوده است. روایت مکارم الاخلاق و طب الائمه(ع) با آنکه به تعویذ دندان مبارک امام حسین(ع) از سوی جبرئیل(ع) اشاره دارد؛ اما هیچ طریقی به معصومین(ع) ندارد و قابل ارزیابی و اعتبارسنجی نیست.

همچنین در هر سه نقل، عبارت «الْعَجَبُ كُلُّ الْعَجَبِ دُوْدَةٌ تَكُونُ فِي الْفَمِ تَأْكُلُ الْعُظْمَ وَ تُنَزِّلُ الدَّمَ» بخشی از متن رقیه و دعا دانسته شده است؛ درحالی‌که این بخش باید سخن راوی، سائل یا حتی امام(ع) بوده باشد و اساساً چنین ابراز حیرتی (مهریزی و صدراپی خوبی، ۱۳۹۱، ص ۲۶۳) نمی‌تواند بخشی از متن رقیه بوده باشد. چنان‌که سید هبة الله موسوی (۸ ق) در باب اول کتاب «المجموع الرائق» (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص ۵۶؛ نوری، ۱۴۰۸، ص ۳۷۷)، هیچ‌کدام از این تعابیر را گزارش نکرده و تنها آیه شریفه را بدون هیچ طریقی مشخصی برای تسکین درد دندان نقل کرده است (سید هبة الله بن حسن، ۱۳۷۶، ص ۳۱).

ب) حدیث دوم (ازاله کرم دندان) در کتاب طب الصادقین(ع) ذیل عنوان «دودٌ یكونُ فی الضرس» آمده است که حتی واجد شرایط عنوان حدیث مرسل نیز نمی‌باشد؛ چه آنکه بدون ذکر سند و طریقی و حتی بدون عطف به سند ماقبل است (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۳۱). باید این‌گونه بیان داشت که شاهی برای اینکه این مطلب اساساً حدیث باشد، وجود ندارد و هیچ انتسابی به معصومین(ع) ندارد. (ن.ک: تصویر شماره دو)

تصویر شماره دو

ذکر این نکته خالی از لطف نیست که در متون روایی، عباراتی وجود دارد که در بادی امر ممکن است به کرم دندان اشاره داشته باشد؛ اما با بررسی دقیق‌تر، این احتمال رخت برمی‌بندد. از جمله، روایت منسوب به پیامبر(ص) است که به اصحاب امر می‌فرمودند برای‌شان تگرگ (یا بیخ) گرد آورده، میل کنند: «إِنَّهُ يَذْهَبُ بِأَكِلَةِ الْأَسْنَانِ...» (نورانی، ۱۳۸۴، ص ۹).

مصطفی نورانی، مؤلف کتاب موسوم به «دائرة المعارف بزرگ طب اسلامی»، عبارت «بِأَكِلَةِ الْأَسْنَانِ» را به کرم دندان ترجمه کرده است (نورانی، ۱۳۸۴، ج ۷، ص ۹)؛ درحالی‌که «أَكِلَةَ» بر اساس لغت‌نامه‌های کهن، به عارضه‌ای گفته می‌شود که موجب خوردگی عضو شود (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ص ۳۳۱) و الزاماً دلالتی به منشاء و عامل این عارضه ندارد، چنان‌که برخی شواهد حدیثی گویای این مسئله است (طبرسی، ۱۴۱۲، صص ۷۶ و ۱۵۳). اگر ضبط این عبارت به کسر همزه نیز باشد، «إِكْلَةٌ»، به معنای احساس خارش در دندان و لثه‌ها می‌باشد (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ص ۳۳۱). بر همین اساس بوده است که برخی مترجمان کتاب مکارم الاخلاق نیز، این عبارت را به «بیماری دندان (پیوره)» (میرباقری، ۱۳۶۵، ص ۶۱) و «فساد دندان» (احمدزاده، ۱۳۹۴، ص ۶۶) ترجمه کرده‌اند. برخی مترجمان کتاب الکافی نیز، از تعبیر «کرم خوردگی دندان» در ترجمه‌های خود استفاده کرده‌اند که البته ارتباطی به اصل متن حدیث ندارد و بیشتر یک تعبیر عرفی و عامیانه است (آزیر، ۱۳۸۱، ص ۲۴۱؛ رسولی محلاتی، ۱۳۶۴، ص ۲۷۹). عبدالله مامقانی (م. ۱۳۵۱ ق) نیز بر اساس همان باورهای رایج کرم دندان، در توضیح عبارت «یذهب بالسقم و الحفر» که در برخی روایات ذیل منافع مسواک بیان شده، چنین نوشته است: «ای الحفر الذی یحدث فی الأسنان من اکل الدود» (مامقانی، ۱۴۱۳، ص ۲۹) که درست نمی‌نماید.

۶. کوشش‌ها برای توجیه کرم دندان

برخی معاصران با ارائه دلایلی، سعی در توجیه مضمون این حدیث داشته‌اند. سید محمود نبویان، حدیث را چنین تأویل برده است که لفظ «دودة» در زبان عربی، معنای عامی از کرم‌های مأنوس و معمولی دارد و اطلاق آن بر کرم‌های ظاهری از باب اطلاق بر فرد مأنوس و شایع است نه از باب ضیق معنا! از این رو، اطلاق لفظ «دودة» بر باکتری‌ها و جانداران ریز میکروسکوپی که به شکل کرم هستند، کاملاً محتمل، معقول، متناسب و درست است (نبویان، ۱۳۷۹، ص ۵۰؛ بی تا، ص ۶۰). در نقد این سخن، باید سه نکته را یادآور شد:

الف) اصلی‌ترین عامل در درک متن، ظهور عرفی الفاظ است و نه اراده و قصد مؤلف (درخشه و نصرت‌پناه، ۱۳۹۳، ص ۱۷).
 ب) اصل بر این است که متکلم عاقل و حکیم، اگر افاده معنایی را قصد کرده باشد، باید همان معنا، از ظاهر لفظ از سوی مخاطبان فهمیده شود. اساساً وسیله دیگری جز ظهور الفاظ در معانی، برای نیل به مراد متکلم وجود ندارد و ناگزیر باید از ظهورات کلام تبعیت نمود. این ظهور نیز، ظهور «نوعی» است که نزد عرف عام مخاطبان، حاصل می‌شود (لاریجانی، ۱۳۷۰، ص ۱۶۰؛ پریمی، ۱۳۸۳، ص ۳؛ خویی، ۱۳۷۶، ص ۷۹؛ اکبرنژاد، ۱۴۰۲، ص ۴۰).

ج) برای فهم زبان یک متکلم، باید دید الفاظ در حیات اجتماعی خود متکلم (که ناشی از وضع و کثرت استعمال است) چه معنایی داشته است. به تعبیری می‌توان گفت، کلام و دلالتش بر معانی در محیطی اجتماعی، نوعی عینیت می‌یابد و تابع خواست فرد یا افراد خاصی نیست (لاریجانی، ۱۳۷۰، ص ۱۳۱). از این رو، فهم یک زبان وابسته به درک حیات اجتماعی همان زبان است. معنای یک عبارت، چیزی نیست که هر کسی یا هر گروهی به دلخواه خود به عبارت نسبت دهند. بنابراین، باید بررسی کرد که لفظ در عرف همان زمان، در چه معنایی ظاهر بوده و ظرفیت حمل چه معنایی را داشته است (لاریجانی، ۱۳۷۰، ص ۱۶۲).

با توجه به مقدمات پیش گفته، آیا واقعاً این گونه است که لفظ «دودة» در زبان عربی، معنای عامی داشته و دارد که بر باکتری‌ها و جانداران ریز میکروسکوپی نیز اطلاق شود؟ مراجعه به کتب لغت نشان می‌دهد، کسانی چون ابن منظور (ابن منظور، ۱۴۱۴، ص ۱۶۸)، فیومی (فیومی، ۱۴۱۴، ص ۲۰۲)، ازدی (ازدی، ۲۰۱۵، ص ۴۷۱) و ابن درید (ابن درید، ۱۴۰۷، ص ۱۰۰۶) صرفاً به همان معنای مشهور اشاره کرده و ابن ذهبی ازدی و طریحی، صرفاً اصناف کوچک و بزرگ کرم را نام برده‌اند؛ اما اشاره‌ای به استعمال این لفظ برای موجودات نامشهود یا عوامل غریبه‌ای که سبب بروز بیماری شود، نکرده‌اند (ازدی، ۲۰۱۵، ص ۴۷۱؛ طریحی، ۱۳۷۵، ص ۴۶).

همچنین، لفظ «دودة»، در استعمال و کاربرد اصطلاحی نیز ظرفیت حمل به معنای عام‌تری را ندارد و در تمام کاربردهای حدیثی و تاریخی، صرفاً ناظر به همین کرم‌های محسوسی است که به مشاهده درمی‌آید. کاربردهای «دودة» به معنای مشهورش را می‌توان در روایات زیر (فارغ از اعتبارسنجی آن‌ها) مشاهده کرد: ۱. دعا برای از بین رفتن آفت‌های زمین (مجلسی، ۱۴۲۳، ص ۵۶۲)، ۲. تشبیه به حرکت منی در مجاری (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ص ۱۰۱)، ۳. خروج کرم از روده فرد مبتلی به اُبنه (کلینی، ۱۴۰۷، ص ۵۵۰)، ۴. کشته‌شدن کرم‌های دستگاه گوارش در اثر مصرف سرکه (ابن حیون، ۱۳۸۵، ص ۱۴۹)، مصرف خرماى عجوه (ابن اشعث، بی تا، ص ۲۴۳) و خرما در هنگام ناشتا (مستغفری، ۱۳۸۵، ص ۲۶)، ۵. تجدید وضو هنگامی که کرم از روده خارج می‌شود (ابن اشعث، بی تا، ص ۲۰)، ۶. مصرف گوشت خام که موجب ایجاد کرم گوارشی می‌شود (طب الرضا(ع)، ۱۴۰۲، ص ۲۹)، ۷. سؤال از طهارت یا نجاست کرمی که از فضلاب بر لباس قرار می‌گیرد (عریضی، ۱۴۰۹، ص ۱۷۰)، ۸. ذیل اوصاف قبر که «بَيْتُ الدُّودِ» معرفی شده و نسبت به احوالات جسم انسان در قبر «أَكَلَ الدُّودُ لَحْمَكَ» بیان شده است (کلینی، ۱۴۰۷، صص ۲۴۲ و ۲۵۵؛ ثقفی، ۱۳۹۵،

ص ۲۳۹)، ۹. کرم افتادن به بدن حضرت ایوب (ع) در جریان ابتلا (قمی، ۱۴۰۴، ص ۲۴۰)، ۱۰. یکی از خواص شانه عاج که خروج کرم از مغز گفته شده است (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۷۲).

در تلاشی دیگر برای توجیه روایت، سید محمود نبویان به شباهت ظاهری کرم‌های محسوس با تصویرهای بزرگ شده باکتری‌های دندان استناد کرده تا نشان دهد، مقصود از لفظ «دودة» می‌تواند همان باکتری‌های دهان و دندان باشد (نبویان، ۱۳۷۹، ص ۵۰؛ بی‌تا، ص ۶۰). گرچه عبدالکریم سروش چنین توجیهی را برنناخته و نقد کرده است (سروش، ۱۳۹۲، ص ۴۶)؛ اما بدیهی است که صرف شباهت برخی باکتری‌ها به کرم، الزاماً دلالت نمی‌کند که مقصود از لفظ «دودة»، باکتری‌های دندان بوده باشد. درست است که گاه شباهت‌های ظاهری، منشاء وضع الفاظ هستند؛ اما همیشه این‌گونه نیست. همچنان که امروزه در زبان فارسی، به صرف مشابهت ظاهری برخی از انواع باکتری‌ها به کرم، کسی به آنها کرم نمی‌گوید و یا به دلیل شباهت برخی انواع باکتری‌ها به استوانه^۱، هزارپا^۲ و خوشه‌انگور^۳، به آنها استوانه، هزارپا و خوشه‌انگور نمی‌گویند.

چه بسا در آن دوران نیز، اگر بنایی بر نام‌گذاری باکتری‌ها، به عنوان عوامل بیماری‌زای نامشهود می‌بود، لفظ دیگری به جز «دودة» برای آن وضع می‌شد. بر این اساس، تنها در جایی می‌توان مدعی شد که باکتری، موضوع لفظ «دودة» واقع شده است که خود این لفظ، از جهت کاربرد در همان زمان نیز ظرفیت حمل چنین معنایی را از جهت لغوی و استعمالی داشته باشد؛ اما در جایی که یک لفظ، برای یک حقیقت و ماهیت واقعی خارجی مشخص وضع شده و ظهور عرفی و استعمالی نیز دارد، دیگر نمی‌توان چنین توسعه و عمومیتی در معنا را برای آن ادعا کرد. معانی الفاظ به لحاظ اندوخته‌ها و معلومات سامع و خواننده، نسبی نیست و تئوری‌های پزشکی و نظریات زیستی، الزاماً مدخلیتی در معنادهی به الفاظ ندارند؛ بلکه حصول معانی در ذهن، تابع انس آنها با الفاظ است که خود ناشی از وضع یا کثرت استعمال می‌باشد (لاریجانی، ۱۳۷۰، ص ۱۲۷).

در تلاشی دیگر جهت توجیه روایت، شیخ احمد اهتمام، حدیث «رقیه دندان» را نشان از خیردادن معصوم (ع) از میکروب دندان دانسته و به نوعی مدعی اعجاز علمی شده است؛ تا جایی که تعبیر «تَأْكُلُ الْعِظْمَ وَ تَتْرُكُ اللَّحْمَ» را کاملاً با میکروب دندان مطابق دانسته است (اهتمام، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴). مدعیان وجود اعجاز علمی در قرآن و حدیث، گاه‌ها در مقام درک یک ارتباط دوجانبه بین متکلم و مخاطب، فقط بر یک جانب آن، یعنی متکلم انگشت می‌نهند و مخاطب تاریخ‌مند را از صحنه حذف می‌کنند و بدین‌سان، نادانسته بر آن می‌شوند که یک خطاب زبانی، با انسان‌هایی سخن می‌گوید که در زمان خطاب، ناموجود هستند. حال آن که زبان انسانی، نمی‌تواند از تاریخ و مکان مبرا باشد. این دست ادعاهای اعجاز یا اسرار علمی، با ترویج نگاهی غیرتاریخی، ضوابط اولیه فهم خطاب در بستر روشمند خود را نقض می‌کنند. خاستگاه این روش نیز چیزی جز تساهل در پایبندی به ظاهر متن و نادیده‌انگاری وجوه و احتمالات عرفی تفسیری نیست (نجفی، ۱۳۹۷، ص ۱۵).

سید محمود نبویان به عنوان مؤیدی دیگر بر ادعای خویش چنین آورده است: «نکته جالب‌تر اینکه این ادعا به روایت دیگری هم نقل شده که در آن، به جای لفظ «دودة» لفظ «دَابَّة» وجود دارد که به معنای «جنبنده» یا «جاندار» است، نه کرم» (نبویان، ۱۳۷۹، ص ۵۱؛ بی‌تا، ص ۶۰). در پاسخ باید گفت، اساساً روایت دیگری مطرح نیست، بلکه «دابة» در نقل کتاب طب الائمة (ع)، تصحیف همان «دودة» در ضبط کتاب طب الصادقین (ع) و کتاب مکارم الاخلاق است. چنان‌که گذشت، کتاب طب الائمة (ع) مشحون از

1. Bacillus cereus
2. Vibrio cholerae
3. Staphylococcus aureus

تحریفات و تصحیفات گسترده‌ای است که به تعبیر محمدباقر ملکیان: «کشته آن قدر زیاد است که کفن نتوان کرد» (ملکیان، ۱۳۹۶، ص ۳۰؛ طب الائمه (ع)، ۱۴۱۱، سراسر متن).

از این رو، حتی اگر لفظ «دودة» در حدیث «رقیه دندان» به صورت بالقوه، اقتضای معانی متعددی هم داشته باشد (که ندارد)، اما با توجه به قرائنی که ذکر شد، روشن است که مراد از این عبارت، همان کرم مشهود و معهود بوده است؛ اما نبویان با استناد به تعجبی که در ابتدای دعای «رقیه دندان» آمده، مراد از لفظ «دودة» را کرم‌های معمول و متبادر به ذهن، ندانسته و می‌نویسد: «اگر واقعاً مراد از «دودة»، همان کرم‌های معمولی و مأنوس برای مردم همان عصر باشد، این چه تعجبی داشت که چنین کرمی در دهان باشد، بلکه کلامی خلاف واقع بود که همه برخلاف واقع بودن آن، اذعان داشتند. از این رو، به جای تعجب، باید انکار می‌کردند. تعبیر «العجب کل العجب»، دلالت بر این امر دارد که واقعیت غیرمأنوسی مطرح است. بنابراین، این احتمال وجود دارد که مقصود از «دودة»، همان کرم‌های معمولی نباشد. [یعنی مقصود همان باکتری است]» (نبویان، ۱۳۷۹، ص ۵۱؛ نبویان، بی‌تا، ص ۶۱).

این توهم از آنجا نشأت گرفته است که ظاهراً نبویان با پیشینه بحث کرم دندان در تاریخ پزشکی چندان آشنا نبوده و چنین پنداشته که احتمالاً مخاطبان آن عصر نیز از وجود چنین کرم محسوسی درون دندان، استبعاد داشته‌اند و آن را خلاف واقع می‌پنداشته‌اند. نبویان نگاشته است: «آنچه در دعا ذکر شده است... وجود این «دودة» در دهان است، نه در دندان» (نبویان، ۱۳۷۹، ص ۵۲؛ بی‌تا، ص ۶۲)؛ اما روشن است که مراد از «الفم» در روایت، فضای مشهود داخل دهان نیست؛ بلکه این تعبیر اشاره به دندان‌ها و همان انگاره باستانی کرم دندان است. چنان‌که برداشت مؤلف طب الصادقین (ع) نیز همین بوده است و دستورالعمل «ازاله کرم دندان» را در کتاب، درست قبل از این رقیه قرار داده است (طب الصادقین، ۱۴۴۴، ص ۱۸۴). از این رو، چنین تعجبی در واقع ابراز شگفتی از وجود کرمی درون دندان است، به این شرح که، شگفت‌آور است که چگونه کرمی درون دندان زندگی می‌کند و دندان را از درون خورده و موجب درد و حفره و خون‌ریزی می‌شود!

در نهایت باید گفت، توجیه عقلایی و جمع عرفی، مورد قبول خواهد بود؛ اما توجیهات غیرعقلایی و به اصطلاح «جمع تبرعی» را نمی‌توان پذیرفت (مظفر، ۱۴۲۳، ص ۲۰۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ص ۵۱۲)، که اگر بنا بر پذیرش اینگونه توجیهات بی‌ضابطه باشد، می‌توان همه تعارض‌های تاریخی و روایی را توجیه کرد.

۷. روایات کرم دندان در سنجه علم طب

در گذر از نقد بیرونی، شاید چالشی‌ترین نقد، مربوط به مضمون این روایات باشد که به نوعی مهر تأیید بر انگاره کرم دندان است. مقدمه آنکه، باورداشت شیعیان آن است که حضرات معصومین (ع) غیر از حقیقت و خارج از واقعیت سخنی نمی‌گویند (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۳۹۰). از این رو، مرویات خلاف واقعیت و مغایر با قطعیات حسی و مسلمات تجربی، نمی‌تواند از معصومین (ع) صادر شده باشد. البته باید توجه داشت که مقصود، صرفاً نتایج مسلم و غیرقابل خدشه است که از مرحله فرضیه و نظریه رد شده و تبدیل به فکت قطعی شده باشد (آشناور، ابراهیمی، حسن بگی، احسانی، ۱۳۹۷، ص ۲).

روشن است که باور به وجود کرم دندان با قطعیات علمی و مسلمات تجربی در تعارض است و اساساً کرمی درون دندان وجود ندارد. این مسئله امروزه چنان بدیهی است که نیاز به ذکر هیچ منبعی نیست؛ بدین جهت باید گفت که انگاره کرم دندان، باوری اسطوره‌ای است (نک: ادامه مقاله). نکته جالب آنکه جالینوس در کتاب «فی الامراض العسرة البرء» چنین نقل کرده است که روزی در شهر رومیه با مرد شیادی برخورد می‌کند که ادعا دارد از طریق دود دادن قیر و قطران، کرم دندان را خارج می‌کند؛ اما بعد از بررسی

معلوم می‌شود که این مرد شاید، از سادگی مردم سوء استفاده کرده و هنگام دود دادن، کرم کوچکی را در دهان بیمار برده و سپس بیرون می‌آورد (قفطی، ۱۴۲۶، ص ۱۰۰؛ ابن جلیجل، ۱۹۵۵، ص ۴۳؛ ابن ابی‌اصیبه، ۱۸۸۲، ص ۳۲۹).

شایان دقت آنکه یکی از پرتکرارترین بخورها برای ازاله کرم دندان در منابع طب قدیم، بخور تخم‌تره بوده است (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۳۱). چنان‌که گذشت، در روایت ازاله کرم دندان نیز، بخور تخم‌تره با روش خاصی برای خروج کرم از دندان توصیه شده است. از همین رو، با توجه به پیشینه تاریخی بحث کرم دندان و روش‌های خروج و ازاله کرم از دندان، روشن‌ترین احتمال این است که این دستور نیز بر ساخته از همان باورها بوده و به عنوان یک توصیه طبی، در حاشیه یک کتاب حدیثی نگاشته شده است. به همین دلیل است که برخی از محققان، این احتمال را طرح کرده‌اند که این باور متأثر از اسطوره‌های کرم دندان ساخت یافته باشد (حسینی طباطبایی، ۱۳۹۴، صص ۱۴۷-۱۴۸). لازم به تذکر است که وجود اشتراک و مشابهت میان آموزه‌های طب قدیم با روایات طبی، الزاماً نه مقوم انگاره اقتباس آن آموزه است و نه مقوم صدور آن از معصوم (ع) است. پس رعایت جانب حزم و احتیاط در داوری احادیث و اعتراف به ناتوانایی عقل در درک برخی موضوعات، تنها در جایی درست است که روایات با یافته‌های مسلم تجربی و مشاهدات قطعی در تعارض نباشد.

۸. پیشینه تاریخی و اسطوره‌ای کرم دندان

خواندن دعا برای رهایی از درد در اقوام پیشین نیز رایج بوده و از سوی دیگر، باور به وجود کرم در دندان، انگاره‌ای بسیار کهن و اسطوره‌ای است. از حدود ۲۱۰۰ سال قبل از میلاد، باور به وجود کرم دندان رایج بوده تا جایی که حتی توسل به الهه «ایا»^۱ به عنوان راهی برای درمان و خروج کرم از دندان گزارش شده است (Weinberger, 1948, p. 17; Guerini, 1909, p. 25). حدود ۱۸۰۰ سال قبل از میلاد نیز در برخی الواح بین‌النهرین، درمان‌های مربوط به کرم دندان به ثبت آمده است (Hoffmann, 1981, p. 30). در کتاب «اساطیر خاورمیانه»، پیشینه‌ی این باور به افسونی از بابل باستان فرا برده شده است که بیمار باید سه مرتبه بخواند: «پس از آنکه آنو آسمان را آفرید، آسمان زمین را آفرید، زمین رودها را آفرید، رودها آبراه‌ها را آفریدند، آبراه‌ها مرداب را آفریدند و مرداب کرم را آفرید. کرم گریان به پیشگاه شاماش رفت، اشکش در حضور اعا جاری شد و گفت: مرا خوردنی چه خواهی داد؟ مرا مکیدنی چه خواهی داد؟ تو را انجیر رسیده خواهم داد و زردآلو. مرا چه سود دارد انجیر رسیده و زردآلو؛ مرا به بالا، به میان دندان‌ها بر؛ در لثه‌ها بگذار ساکن شوم؛ خون دندان را خواهم مکید و از لثه، ریشه‌های آن را خواهم جوید!» (هوک، بی‌تا، ص ۸۲)

افزون بر خاورمیانه، شواهد باستان‌شناسی در چین نشان می‌دهد که باور به وجود کرم دندان، قدمتی در حدود ۱۵۰۰ سال قبل از میلاد دارد (Guerini, 1909, p. 28). در قرن اول میلادی نیز پزشک معروف اسکریبونیوس لارگوس^۲ به اثربخشی دانه‌های گیاهی در معالجه کرم دندان اشاره کرده است (Guerini, 1909, p. 103). همچنین، فروگاردی (قرن ۱۲ م) پزشک معروف قرون وسطی (Frugardi, 1886)، تروتیلا (۱۳ م) پزشک دیگری از همان دوران (Tortora, Funke, & Case, 2018, pp. 1-end)، اسوالد کاکین (۱۲ م) (Cockayne, 1864, Vol 2, p. 51) و گای دو شاولیاک (۱۳۶۸ م) جراح برجسته قرون وسطی (de Chauliac, 1501, p. 1501)، همگی به باور کرم دندان و راه‌های درمان آن اشاره کرده و بعضاً برای بهبودی یا خروج کرم از دندان، به بخور تخم‌تره نیز اشاره کرده‌اند (de Chauliac, 1501, p. 1501).

1. Aya

2. Scribonius Largus

تا اوائل دوره رنسانس عموم پزشکان به وجود کرم‌های دندانی اعتقاد داشتند تا جایی که بیشترین فراوانی را در بین همه علل دندان درد، کرم دندان قلمداد می‌کردند و حتی گزارش‌های زیادی از مشاهده کرم درون دندان نقل کرده‌اند تا جایی که در برخی از این مشاهدات، ابعاد این کرم در حدود یک کرم خاکی ذکر شده است (Sprengel, 1819, Vol 2, pp. 294-299).

ژاک هولیه (۱۵۶۲ م)، جراح مشهور فرانسوی از اولین کسانی بود که تردیدهایی علیه وجود کرم دندان ارائه داد و سعی کرد این نظریه را ابطال کند؛ اما با این حال، خود او درمان‌های مختلفی را برای از بین بردن کرم دندان فهرست کرده است (Houllier, 1635, p. 117; Vol 2, p. 145; Hoffmann, 1981, p. 145). بعد از او، لیوونهووک (۱۷۲۳ م) پدر میکروبی‌شناسی مدرن، گزارش کرده که سه کرم را درون دندانی که تازه کشیده شده، یافته است. او با بررسی دقیق‌تر، دریافت که این کرم‌ها پس از جویدن نوع خاصی از پنیر به دندان این بیماران منتقل شده و این‌گونه سعی داشت که توجیهی منطقی برای وجود کرم در دندان بیان کند. او به تفصیل، علت کرم‌خوردگی دندان همسرش را به واسطه خوردن پنیر گزارش کرده است (Leeuwenhoek, 1700, pp. 1-end). کمی بعد، پیر فوشار (۱۷۶۱ م) که به عنوان پدر دندانپزشکی مدرن شناخته می‌شود، با انجام آزمایش‌ها و ارائه شواهدی علیه این دیدگاه، توانست این انگاره باستانی را بی‌اعتبار کند (Lufkin, 1938; Kirk, 1923, Vol 65, p. 882). اما یاکوب کریستین شافر (۱۷۹۰ م) با انتشار کتابی^۱ در رد کرم دندان، آخرین میخ تابوت این باور باستانی را کوبید و با ارائه شواهد قابل توجهی، بی‌اعتباری آن را نشان داد (Schäffer, 1757, pp. 1-end).

1. Die eingebildeten Wurmer in Zahnen nebst dem vermeyntlichen Hülfsmittel wider dieselben

درباره پیشینه باور در میان تازیان و مسلمانان باید گفت، با توجه به محدودیت منابع طب عربی در صدر اسلام، در حال حاضر گزارش خاصی از انگاره کرم دندان یا حتی آداب طبی مختص به سلامت دهان و دندان در این دوران دست‌یاب نیست؛ اما در آثار و آراء پزشکانی چون بختیشوع (۸۰۱م) و پسرش جبرئیل (۸۲۸م)، حنین بن اسحاق (۸۷۳م) و ابن ماسویه (۸۵۷م) و دیگر جندیشاپوریان نامدار، رساله‌های مستقل یا ابواب پراکنده نسبت به بیماری‌های دهان و دندان و راه‌های تشخیص و علاج آن اشاره شده است (رازی، ۱۴۲۲، ص ۴۰۸؛ ابن سینا، ۱۴۲۶، ص ۴۳۹؛ فرخنده‌زاده و گوهری فخرآباد، ۱۳۹۶). البته، نسخه‌های متنوعی در منابع این دوران برای تسکین و بهبودی کرم دندان نقل شده است که خود نیازمند پژوهش مستقلی است؛ اما به عنوان نمونه، محمد بن زکریای رازی (۳۱۳ ق) از قول جالینوس (رازی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۴۳۲ و ج ۲۱، ص ۳۴۳)، یعقوب کشکری (۴ ق) (کشکری،

۱۳۸۶، ص ۱۴۸)، ابن سینا (۴۲۸ ق) (ابن سینا، ۱۴۲۶، ص ۴۵۱)، اسماعیل جرجانی (۵۳۱ ق) (جرجانی، ۱۳۹۱، ص ۳۸۴) و بسیاری از حکمای دیگر، به بخور تخم‌تره برای بهبود و خروج کرم دندان اشاره کرده‌اند. همچنین، ابوالحسن احمد بن محمد طبری (۴ ق) به تفصیل به بحث کرم دندان پرداخته (ن.ک: تصویر شماره سه) و با نقل برخی اشکالات بر وجود کرم دندان، به راهکارهایی برای نابودی کرم دندان توصیه می‌کند (طبری، ۱۳۷۱، ص ۱۷۷). برخی نیز همچون ابن جزار (۳۶۹ ق) دستورالعمل‌های متعدد و متنوعی را نقل کرده‌اند (ابن جزار، ۱۹۹۹، ص ۱۲۰؛ ۱۹۹۸، ص ۱۰۳). ابوالقاسم زهراوی (۴۰۰ ق) و ابن ازرق (۸۷۷ ق) در کنار ذکر علائم و علل کرم دندان، توصیه به تخلیه حفره دندان با سوزن داغ نیز کرده‌اند (ابن ازرق، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۲۳۰؛ زهراوی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۵۶).

سعید بن هبة الله (۴۹۵ ق) (سعید بن هبة الله، ۱۴۱۹، ص ۱۰۱)، علی بن احمد بغدادی (۶۱۰ ق) (بغدادی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۱۷۹)، ابن نفیس (۶۸۷ ق) (ابن نفیس، ۱۴۲۳، ص ۲۲۰)، قطب‌الدین شیرازی (۷۱۰ ق) (قطب‌الدین شیرازی، ۱۳۸۷، ص ۳۶۷) و ابن عوض

الباب الرابع عشر في الاضرار من انفتحت وتحتوي بها القديس
 قديم الكلام في الانسان انفتحت فيها الدود وقد يقع قوم من وقوع الدود في الانسان التالكة واحتمل في ذلك بين
 قالوا ان ذلك يخرج دائما فان كان في الفك المتحرك الذي هو الفك الاسفل اكثر حركة من الفك العلوي والاسفل
 للطعام اذا اختبر في النقبه فان كان في الفك الذي لا يتحرك بلافاة الانسان الذي في الفك الاسفل والمغضب يمنع بان
 يتدور وضع الحشا الختلفة والاطعمة التي فيها الملح والمخل تمنع من تدور الانسان لانه يدخل في النقبه التي الملح والمخل يخلص
 والزره هو كرمه محار لان التدور انما يكون من عفونة تقع في الموضوع واذا وقعت عفونة تتحرك الانسان عند المغضب
 او يضع انبساطا للمغضه او الملح او غيره ذلك ليس مما يزيل العفونة وليس وضع هذه الاطعمة وملافة المحرمة للانسان
 بانفس مما يجرب من المعده الى الامعاء والاطعمة المأمونة والمرغ والمالحة بل تضع ليجلي المعاد اياما وثلاثة اوقات للمرار
 وهو من تدور الحرارة في فمها ثم يقع الدود في العفونات التي تكون في الامعاء ولا يمنع من هذه التي كونها على المعاد اياما
 من وقوع الدود كذلك وضع الملح والمخل وحركة الفكين لا يمنع من تدور الضرر اذا كان شغوباً فاما علاج نتيحة النقبه
 والذين والذين من الاخلاط العاسرة العفنة التي هي مادة جميع الامراض الالوية وقد وصفنا الوباء في كل موضع
 الانسان اذا كان من خلاطه رية تتحلل من الرابح المعده او تتسحق من المعده اليها فاحسب حذبا الى اعاده هذا النوع
 فتسكن في الادرية التي تقتل الدود وتصلح الوجع المضمض في الحنق والنقبه ويمنع من القطران من وضعه ومن واد السنج
 جزو فيدق بجزء القطران ويجعل في النقبه منه فانه يقتل ما فيه من الدود ويقوم به ويمنع من الزوال والدمع
 واصول حشيشة برسيا والبرنج فيرد ذلك كله ويطرح عليه مثله من الجوز ثم يصفى بالقطران ويجعل منه في النقبه
 من لس التدور ويلغ من ذلك كله وقتل الدود في المتولدة في الضمور ان يوضع من السنج والبرنج والتمر والارز من اس ام
 يدق ويغلى بالمخل حتى يخالج جميع الرابح المخل في النقبه فانه يقتل الدود ويغسل بالاساخ المضمضة هكذا وقد
 يتعدى النونجا جزو ومن الرز من الرابح جزو ومن ياد نشاره من الرابح جزو من ذلك كله او يصفى بالقطران و
 العسل ثم يصفى في النقبه فان يقتل الدود بلن ويغسل الوجع ويقضم من بعد استعاله تجل بالارز يسكه في فيه ساعات
 واذا اكل الزهومة يغمض بالمخل ويضع السعد فان ذلك يمنع من التدور اذا كان في الضمور النقبه واذا فرغنا
 من اعلان الانسان نصح الذي ذكره لعلنا نغور اذ يهتد باوقبله ذلك اذ كرسونين احداهما يعرفون بلنوبن البصر في الاخر
 بالنون الاضود

تصویر شماره سه: نسخه خطی الکناش (معالجات البقراطیة)، نوشته احمد بن محمد طبری، صفحه: ۱۷۷ و ۱۷۸

کرمانی (۸۹۰ ق) (سمرقندی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۴۵۹) به تفصیل درباره ساختمان دندان سخن گفته و سبب به وجود آمدن کرم دندان را رطوبت متعفن دانسته‌اند و در نهایت نیز، بخور برخی دانه‌های گیاهی از جمله تخم‌تره را موجب خروج و افتادن کرم از دندان معرفی می‌کنند.

در بین متأخران نیز کسانی همچون سیوطی (۹۱۰ ق) (سیوطی، ۱۴۲۸، ص ۷۶)، هروی (۹۵۰ ق) (یوسفی هروی، ۱۳۸۲، ص ۴۸) بهاء‌الدوله (۹۱۴ ق) (بهاء‌الدوله، ۱۳۸۲، ص ۲۸۴)، عبدالوهاب شعرانی (۹۷۳ ق) (شعرانی، ۱۴۱۹، ص ۸۶)، شیخ داود

انطاکی (۱۰۰۸ ق) (انطاکی، ۱۴۲۰، ص ۳۳۵)، ابن سلوم حلبی (۱۰۸۰ ق) (ابن سلوم، ۱۳۸۸، ص ۲۰۱)، حکیم گیلانی (۱۰ ق) (گیلانی، ۱۳۸۷، ص ۱۸)، ابن حمدوش (۱۱۹۵ ق) (ابن حمدوش، ۱۴۱۸، ص ۱۱۷)، حکیم مومن (۱۱ ق) (مؤمن، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۴۱)، عقیلی خراسانی (۱۲ ق) (عقیلی، بی‌تا، ص ۷)، ابن هاشم (۱۱ ق) (ابن هاشم، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۲۴۲) و حکیم اعظم خان (۱۳۲۰ ق) (ناظم جهان، ۱۳۸۳، ص ۸۲) هر یک نسخه‌های حکمای گذشته را به تفصیل در آثار خود بازتاب داده‌اند.

با وجود اینکه عموم حکمای گذشته به کرم دندان و راه‌های درمان آن اشاره کرده‌اند، اما در برخی آثار معدود طبی نیز اسمی از کرم دندان برده نشده است. به عنوان نمونه، حنین بن اسحاق (۲۶۰ ق) اثری به نام کتاب الاسنان و اللثة داشته (ابن ابی‌اصیبعه، ۱۸۸۲، ج ۱، ص ۱۹۹؛ قفطی، ۱۴۲۶، ص ۱۷۳) که از منابع رازی در کتاب الحاوی بوده است (رازی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۴۱۷؛ حنین بن اسحاق، ۱۴۱۷، ص ۱۹). او در آثار خود به کرم دندان اشاره نکرده و این مسئله را نیز محمد فوائد الذاکری در مقدمه تحقیق خود از این رساله آورده است (حنین بن اسحاق، ۱۴۱۷، ص ۱۹). همچنین علی بن ربن طبری (طبری، ۱۴۲۳، ص ۱۳۹)، ثابت بن قره (ثابت بن قره، ۱۴۱۹، ص ۹۳)، علی بن عباس اهوازی (مجوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۴۰۲)، اخوینی بخاری (خدادوست، اردلان، پورعباس و عبدالرحیمی، ۲۰۱۳، ص ۱)، ابن زهر اندلسی (ابن زهر، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۴) و ابن قف (ابن قف، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۱۹۷) در آثار خود نامی از کرم دندان نبرده‌اند.

۹. رویکرد بایسته به روایات کرم دندان و منشأ پیدایش آن

با توجه به مباحث پیش‌گفته، می‌توان چهار احتمال را در خصوص مرویات مربوط به کرم دندان طرح کرد:

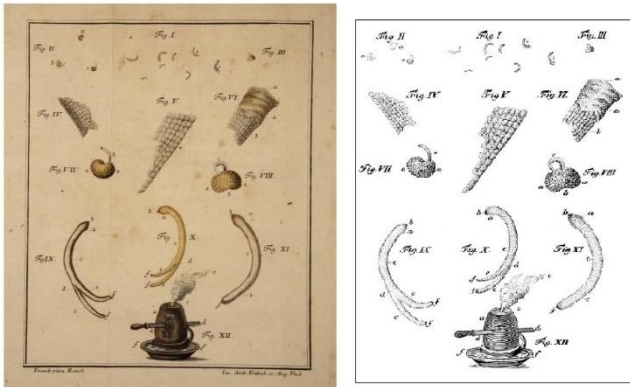
۱. سکوت کردن و واگذاری حقیقت به اهلش،
  ۲. قبول، تأویل و توجیه احادیث،
  ۳. تکذیب و جعلی دانستن قطعی،
  ۴. عدم اعتبار و عدم انتساب آن به معصومین (ع) و احتمال برساخته بودن این مضامین.
- ممکن است برخی گمان کنند که با توجه به برخی احادیث (کلینی، ۱۴۰۷، ص ۴۰۱؛ صفار، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۰)، نباید این مرویات را نامعتبر دانست و حتی با استناد به روایاتی که بیانگر تکامل علم و دانش در آخرالزمان است (قطب الدین راوندی، ۱۴۰۹، ص ۸۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۲، ص ۳۳۶) این احتمال را دراندازند که آموزه کرم دندان با پیشرفت تجارت بشری، در آینده تأیید شود! هر چند که در تاریخ نقد حدیث، همواره کسانی بوده‌اند که شتاب‌زده به رد گفته‌های پیشوایان دین پرداخته‌اند (مسعودی، ۱۳۸۹، ص ۲۸۱)؛ اما همواره از جمله معیارهای ارزیابی حدیث نزد عالمان، عدم مخالفت با تجربه قطعی و محسوسات یقینی بوده است (طوسی، ۲۰۱۱، ص ۱۶۹؛ عاملی، ۱۹۹۴، ص ۲۶۰؛ ابن قیم جوزی، ۱۳۹۰، ص ۵۰؛ ادلبی، ۱۴۰۳، ص ۳۱۳؛ طباطبایی، ۱۳۹۳، صص ۲۹۱ و ۳۴۳). با توجه به نکات گفته شده و مجموع شواهد منبعی، سندی و متنی، در حال حاضر احتمال چهارم، یعنی «عدم اعتبار و عدم انتساب آن به معصومین (ع) و احتمال برساخته بودن این مضامین» به صواب نزدیک‌تر است.

همچنین، ممکن است این پرسش ایجاد شود که در گذشته چه عواملی باعث شکل‌گیری باور به کرم دندان و روش‌های درمانی برای ازاله آن شده است تا جایی که نزد اطباء سرشناسی چون بوعلی سینا نیز به عنوان یک باور طبی مسلم و مجرب انگاشته شده است؟ دست‌کم می‌توان چهار علت را برشمرد:

۱. **خلط با پالپ دندان:** منشأ این باور که کرمی در دندان وجود دارد، احتمالاً بدین جهت بوده است که پزشکان باستانی با برداشتن عاج دندان، با حفره‌ای خالی، حاوی جسمی کرم‌مانند مواجه می‌شدند که امروزه، آن را عصب دندان یا «پالپ» می‌نامند.

همچنین، پیشینه‌ی ذهنی وجود کرم و آفت در میوه‌ها و محصولات کشاورزی، سبب شد تا برای توصیف پوسیدگی و فساد دندان نیز از اصطلاح کرم‌خوردگی استفاده شود (Gerabek, 1999, pp. 1-6).

۲. **تسامح در بررسی مشاهدات:** به نظر می‌رسد، اصلی‌ترین علت توهم خارج شدن کرم از دندان، ساده‌انگاری در بررسی مشاهدات است. با بررسی‌هایی که راقمان این سطور، مشخص شد که بذره‌های برخی گیاهان مانند بذر تخم تره، زمانی که در معرض حرارت قرار گیرد، محتویات و شیره سفیدرنگی از داخل بذر آن خارج می‌شود که شبیه به کرم کوچکی به نظر می‌رسد.

کشیش آلمانی یاکوب کریستین شافر (۱۷۹۰ م) با انتشار کتابی در رد افسانه کرم دندان (Schäffer, 1757) با انجام آزمایش‌هایی نشان داد که هیچ کرمی از دندان خارج نمی‌شود و این فقط بذر برخی گیاهان است که تحت تأثیر گرما، ماده و شیرهای شبیه به کرم از خود خارج می‌کند (ن.ک: تصویر شماره چهار).

از این رو، باید اذعان داشت که شافر به درستی این کرم‌ها را «خیالی»^۱ نامید و به این ترتیب، نظریه‌ای را که قرن‌ها مورد قبول بود، ابطال کرد (Schäffer, 1757, p. 23). خلاصه آنکه توهم خروج کرم دندان یا افتادن کرم از دندان، چیزی جز بی‌دقتی در عدم تفکیک بین شیره بذر گیاهان و کرم دندان، نیست! تسکین درد دندان نیز عموماً یا به دلیل اثر گرمای دود یا ترکیبات شیمیایی موجود در دود بذر گیاهان بوده است.

تصویر شماره ۴: به تصویر کشیدن شکل‌های مختلف از

محتویات بذره‌های گیاهان مختلف که به کرم شباهت دارند.

منبع: بخش پایانی کتاب «کرم‌های خیالی» اثر کریستیان شافر:

"Die eingebildeten Wurmer in Zahnen nebst dem vermeyntlichen Hülfsmittel wider dieselben"

۳. **دروغ و شیادی:** بخشی از گزارش‌ها مبنی بر

خارج شدن کرم از دندان، چیزی جز دروغ و شیادی نیست. به غیر از مشاهدات و گزارشاتی که در دوره معاصر برای این امر وجود دارد، می‌توان به گزارشی که قبلاً از جالینوس نقل شد، اشاره کرد.

۴. **کرم‌های عارضی:** با توجه به اینکه در گذشته کرم‌های گینه^۲ در آب‌های آلوده و اغلب در چاه‌های آشامیدنی و سرد زندگی می‌کردند، این امکان وجود داشت که از این طریق، جذب دهان شده و درون حفره‌های دندان نفوذ کنند و با مشاهده این کرم‌ها، آن را کرم دندان بپندارند (Apollo Hospitals, 2025, pp. 1-end). در گزارش‌های دیگری نیز به واسطه خوردن نوع خاصی از پنیر، وجود کرم‌های عارضی درون حفره‌های دندان گزارش شده است (Leeuwenhoek, 1700, pp. 1-end).

همچنین، درباره انگیزه و پیش‌زمینه فکری تبدیل یک باور عامیانه به حدیث و انتساب آن به حضرات معصومین (ع) می‌توان به چند مسأله اشاره داشت. نخست تبدیل سخن طیبیان و تجربه‌های شخصی به روایت است که الزاماً ناشی از دروغ بستن عامدانه به معصومین (ع) نبوده و ممکن است به اشتباه و یا زودباوری ناشی از تسامح، صورت پذیرفته باشد (پاکتچی، ۱۳۹۶، صص ۲۵-۲۶). برای نمونه، دارقطنی به این نکته اشاره دارد که ابراهیم بن جریج، طبیعی بوده است که بر جمله‌ای طبی، سلسله سند قرار داده و آن را به حدیث تبدیل می‌کرده است (ابن جوزی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۲۸۴؛ عقیلی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۱). زرکشی نیز سرچشمه شماری از

1. eingebildeten Wurmer

2. Druncunculus medinensis

روایات طبی مشهور را تجربیات شخصی یا سخنان عادی مردم دانسته که به حدیث دگرگون شده است (زرکشی، ۱۴۰۶، صص ۱۴۶-۱۴۹). محمدباقر بهبودی معتقد است، برخی احادیث طبی کاملاً مقتبس و مستخرج از کتب طبی و اساطیری گذشتگان است که تغییراتی به جهت رد گم کردن، در مفردات و ترکیبات آن داروها ایجاد شده است (بهبودی، ۱۳۶۵، ص ۷). مستشرقان نیز یکی از انگیزه‌های جعل حدیث را تبدیل کلام پزشکان و یا بدل نمودن تجربیات شخصی به روایات می‌دانند (Inhorn, 2005, vol14, pp. 3839-3834). برخی نیز معتقدند، پاره‌ای از روایات جعلی ناشی از واکنش محدثان در برابر خودباختگی فرهنگی ناشی از ورود علوم یونانی، رومی و ایرانی به جهان اسلام بوده است (بهبودی، ۱۳۶۵، ص ۷).

از آنجا که این حدیث صرفاً در منابع امامیه گزارش شده است، باید به عامل غلو و افراط در شتون و وظایف پیشوایان دینی نیز اشاره داشت. غالبان در محورهای مختلفی به جعل حدیث دست می‌زدند. در کنار موضوعاتی چون علم غیب مطلق ائمه (ع) و دخالت ایشان در امر خلقت، جعل در مسائل طبی از جمله بیان خواص خوراکی‌ها، شناخت و پیشگیری از بیماری‌ها و حتی تجویز دارو، از جمله علاقه‌مندی‌های آنان بوده است (معارف، ۱۳۷۶، ص ۳۰۳). آنچه غلات را به وضع حدیث در این زمینه وامی‌داشت، اعتقاد به این باور بود که یکی از علل وجوب نصب پیشوایان از جانب خدا، بیان و تعلیم مسائل پزشکی است؛ مطلبی که به عنوان شاخصه‌ای از باورهای غالبانه به حساب می‌آید (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۶۹). اقتضای باور فوق، انتساب حجم فراوانی از آموزه‌های طبی به معصومین (ع) است و از آنجا که فراوانی احادیث پزشکی به اندازه‌ای نبود که تأمین‌کننده باور آنان باشد، غلات کوشیدند از رهگذر جعل روایات طبی، به خواسته و مراد خود دست یابند که می‌تواند احادیث کرم دندان هم از این قبیل باشد که البته، تأیید این احتمال، نیازمند پژوهش‌های تکمیلی است.

نتیجه‌گیری

در منابع روایی منسوب به امامیه، مشخصاً دو حدیث به صورت صریح به انگاره کرم دندان و نحوه درمان آن، اشاره دارد. در یک روایت، رقیه‌ای برای التیام درد ناشی از کرم دندان و در دیگری دستورالعملی جهت خروج کرم دندان توصیه شده است. این دو روایت در سال‌های اخیر، به شدت رواج پیدا کرده است. قدیمی‌ترین منبع بازتاب آن، کتاب طب الصادقین (ع) است که اخیراً تصحیح و به چاپ رسیده است. دو حدیث مذکور، در مکارم الاخلاق طبرسی و طب الائمة (ع) منسوب به ابنا بسطام نیز به ثبت آمده است. هر سه مصدر فاقد اعتبار لازم هستند و نمی‌توان به مفردات روایی این منابع اعتماد و استناد کرد. افزون بر آن، این دو روایت فاقد هرگونه سند و طریق مشخص به معصومین (ع) است که در جای خود، اشکال بسیار مهمی در اعتبارسنجی محسوب می‌شود. اما مهمترین مشکل این روایات، به محتوا و مضمون آنها بازمی‌گردد که خلاف واقعیت و مغایر با قطعیات حسی و مسلمات قطعی علم تجربی است و بر این اساس، نمی‌تواند از معصومین (ع) صادر شده باشد. با توجه به مجموع شواهد و قرائن منبعی، سندی و متنی، احادیث کرم دندان فاقد اعتبارند و هیچ‌گونه انتساب موجهی به معصومین (ع) نداشته و نمی‌توان به عنوان سنت به آن عمل کرد. احتمال می‌رود پیدایی این احادیث، ناشی از تبدیل سخن طبیبان و تجربه‌های شخصی به روایت باشد.

منابع و مآخذ

- آزیر، حمیدرضا. (۱۳۸۱). بهشت کافی: ترجمه روضه الکافی. ترجمه: حمیدرضا آزیر، سرور. آشنانور، مهدی؛ ابراهیمی، ابراهیم؛ حسن بیگی، علی و احسانی، کیوان. (۱۳۹۷). اعتبارسنجی نقد حدیث بر پایه علوم تجربی. مطالعات حدیث، ۹، ۳۵-۸۵. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن. (۱۴۰۳). الذریعة. دار الأضواء.
- ابن ابی اصیبعه، أحمد بن القاسم. (۱۸۸۲). عیون الأنبیاء فی طبقات الأطباء. الهيئة المصرية.
- ابن أبی حاتم، عبد الرحمن بن محمد بن إدريس. (۱۴۲۷). العلل. مؤسسة الجریسی للتوزیع والإعلان.
- ابن أزرق، إبراهيم بن عبد الرحمن بن أبی بكر. (۱۴۲۷). تسهیل المنافع فی الطب والحكمة. عصمت الثقافة العربية.
- ابن اشعث، محمد بن محمد. (بی تا). الجعفریات (الأشعثیات). مكتبة النینوی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۵). علل الشرايع. كتاب فروشی داوری.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳). معانی الأخبار. دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۴). اعتقادات الإمامية. كنز شیخ مفید.
- ابن جزار، أبو جعفر أحمد بن إبراهيم القيروانی. (۱۹۹۸). طب الفقراء والمساکین. المجمع التونسي للعلوم والآداب.
- ابن جزار، أبو جعفر أحمد بن إبراهيم القيروانی. (۱۹۹۹). زاد المسافر وقوت الحاضر. المجمع التونسي للعلوم والآداب.
- ابن جليل، سليمان بن حسان. (۱۹۵۵). طبقات الأطباء والحكماء. مطبعة المعهد العلمي.
- ابن جوزی، عبد الرحمن. (۱۳۸۶). الموضوعات. به كوشش عبد الرحمن عثمان، المكتبة السلفية.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۱۷). النکت علی كتاب ابن الصلاح. دار الكتب العلمية.
- ابن حمدوش الجزائری، عبد الرزاق بن محمد. (۱۴۱۸). كشف الرموز فی بیان الأعشاب. دار الفكر.
- ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد. (۱۳۸۵). دعائم الإسلام. مؤسسة آل البيت (ع).
- ابن درید، محمد بن الحسن. (۱۴۰۷). جمهرة اللغة. دار العلم للملايين.
- ابن زهر، عبد الملك. (۱۴۰۳). التيسير فی المداواة والتدبير. (تحقیق ميشيل الخوری). دار الفكر.
- ابن سلوم الحلبي، صالح بن نصر الله بن سلوم. (۱۳۸۸). غاية الإقتان فی تدبير بدن الإنسان. علوم پزشکی ایران.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۴۲۶). القانون فی الطب. دار إحياء التراث.
- ابن قف، امين الدولة بن يعقوب. (۱۳۵۶). العمدة فی الجراحة. مجلس دائرة المعارف العثمانية.
- ابن قيسراني، محمد بن طاهر. (۱۴۱۵). تذكرة الحفاظ. دار الصمعي.
- ابن قيم جوزی، محمد بن ابی بكر. (۱۳۹۰). المنار المنيف فی الصحيح والضعيف. مكتبة المطبوعات الاسلامية.
- ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار الفكر.
- ابن نفيس، علاء الدين على بن أبی الحزم القرشي. (۱۴۲۳). الموجز فی الطب. دار المحجة البيضاء.
- ابن هاشم، راشد بن عمير بن ثاني بن خلف بن هاشم. (۱۴۰۵). فاكهة ابن السبيل. وزارة التراث القومي.
- احمدزاده، احمد. (۱۳۹۴). ترجمه مكارم الاخلاق. (چاپ سوم). نشر نورالزهرا.
- ادلي، صلاح الدين. (۱۴۰۳). منهج نقد المتن عند علماء الحديث النبوي. دار الآفاق الجديدة.
- ازدی، أبو محمد عبد الله بن محمد. (۲۰۱۵). كتاب الماء: أول معجم طبي لغوي في التاريخ. وزارة التراث والثقافة.
- استادی، رضا. (۱۳۷۷). تحريف «مكارم الأخلاق» و عكس العمل فقهای شیعه: معرفی و نقد. علوم حدیث، (۸)، ۱۹۳-۲۱۱.
- اسماعیل، علی سعید. (۱۳۸۸). قاموس الطب العربي. دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- افندی، عبدالله بن عیسی بیگ. (۱۳۸۹). ریاض العلماء. بنیاد پژوهش‌های آستان قدس.
- اکبرنژاد، محمدتقی. (۱۴۰۲). تعلیقه بر اصول فقه مظفر. مؤسسه فقاقت.
- اکبری، عمیدرضا و رحمان ستایش، محمدکاظم. (۱۴۰۲). سندسازی‌های کتاب طب الأئمة (ع) منسوب به فرزندان بسطام. مطالعات فهم حدیث، ۹(۲)، ۱۸۵-۲۱۳.
- <https://doi.org/10.30479/MFH.2023.17214.2176>
- اکبری، عمیدرضا. (۱۴۰۲). نقش بازشناسی عقاید و احادیث نصیریان در اعتبارسنجی و فهم میراث روالی امامیه. رساله دکترا. دانشگاه قم.
- امین، سید محسن. (۱۳۶۸). أعيان الشيعة. دارالتعارف للمطبوعات.
- انصاری، حسن. (۱۴۰۱). از میراث غلات. علمی.

- انطاسی، داود بن عمر. (۱۴۲۰). النزهة المبهجة. مؤسسة البلاغ.
- انطاسی، داود بن عمر. (۱۴۲۴). ثلاث رسائل طبية. دار الكتب العلمية.
- اهتمام، احمد. (۱۳۹۰). حکمت‌ها و اسرار علمی احکام بهداشتی اسلام. زمزم هدایت.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲). الجامع الصحیح. دار طوق النجاة.
- برقعی، سید ابوالفضل. (بی‌تا). تضاد مفاتیح الجنان و قرآن. نسخه الکترونیک موجود در: https://archive.org/details/tazade-mafatih-al-janan-ba-ayat-qoran-PDF?utm_source=chatgpt.com
- برقی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱). المحاسن. (چاپ دوم). دار الكتب الإسلامية.
- بغدادی، مُهَذَّبُ الدین أبو الحسن علی بن أحمد بن علی. (۱۳۶۲). المختارات فی الطب. دائرة المعارف العثمانية.
- بهاء‌الدوله، بهاء‌الدین بن میر قوام‌الدین. (۱۳۸۲). خلاصة التجارب. دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- یهودی، محمدباقر. (۱۳۶۵). با استاد محمدباقر یهودی در عرصه روایت و درایت حدیث. کیهان فرهنگی، (۳۱)، ۳-۸.
- بیضائی، قاسم. (۱۳۸۵). مبانی نقد متن الحدیث. مرکز جهانی علوم اسلامی.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بر جستارهایی در اعتبارسنجی و فهم احادیث طبی. در مجموعه مقالات جستارهایی در اعتبارسنجی و فهم روایات طبی. طب سنتی ایران، ۱۵-۳۵.
- پریمی، علی. (۱۳۸۳). هرمنوتیک و تأثیر آن بر فهم متون دینی. حوزه و دانشگاه، (۳۹).
- ثابت بن قره. (۱۴۱۹). الذخيرة فی علم الطب. (تحقیق احمد فرید مزیدی). دار الكتب العلمية.
- تقفی، ابراهیم بن محمد. (۱۳۹۵). الغارات. دار الكتاب الإسلامية.
- جرجانی، اسماعیل بن حسن. (۱۳۴۵). الأغراض الطبية. بنیاد فرهنگ ایران.
- جرجانی، اسماعیل بن حسن. (۱۳۹۱). ذخیره خوارزمشاهی. مؤسسه احیاء طب طبیعی.
- حاج حسن، حسین. (۱۴۰۵). نقد الحدیث فی علم الرواية و علم الدراية. مؤسسة الوفاء.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۰). أمل الآمل. کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حسینی جلالی، محمدحسین. (۱۳۸۰). فهرس التراث. (تحقیق محمدجواد الحسینی الجلالی، ۲ جلد). دلیل ما.
- حسینی طباطبایی، مصطفی. (۱۳۹۴). بررسی روایات ساختگی در کتب حدیث. چاپ دیجیتال.
- حنین بن اسحاق. (۱۴۱۷). فی حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها. (تحقیق محمد فؤاد الذاکری). دار القلم.
- خدادوست، کامران؛ اردلان، محمدرضا؛ پورعباس، رضا؛ و عبدالرحیمی، مهدی. (۲۰۱۳). بیماری‌های دهان و دندان در ایران قرون وسطی؛ درس‌هایی از هدایت اخوینی. فصلنامه اخلاق پزشکی و تاریخ پزشکی، ۶، ۹.
- خویی، السید أبو القاسم الموسوی. (۱۹۹۸). مصباح الأصول. تقریر: محمد سرور واعظ حسینی، احیاء آثار الإمام الخوئی.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۰). أجود التقریرات. تقریر درس آیت‌الله غروی نائینی. کتاب‌فروشی مصطفوی.
- خویی، سید أبو القاسم. (۱۳۷۶). الهدایة فی الأصول. تقریر: حسین صافی اصفهانی، مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی.
- درایتی، مصطفی. (بی‌تا). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنیخا). سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- درخشه، جلال و نصرت‌پناه، محمدصادق. (۱۳۹۳). کاربرد روش تحلیل هرمنوتیک در مطالعات اسلامی. جستارهای سیاسی معاصر، (۳)، ۳۹-۶۲.
- دلبری، سیدعلی. (۱۳۹۲). آسیب‌شناسی فهم حدیث. دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- رازی، محمد بن زکریا. (۱۴۲۲). الحاوی فی الطب. دار احیاء التراث العربی.
- ربانی، محمدحسن. (۱۳۹۳). اصول و قواعد فقه الحدیث. بوستان کتاب.
- رسولی محلاتی، سید هاشم. (۱۳۶۴). ترجمه الروضة من الکافی. تحقیق و تصحیح: علی‌اکبر غفاری، انتشارات اسلامیة.
- زرکشی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۶). اللآلئ المنثورة فی الأحادیث المشهورة. دار الكتب العلمية.
- زهرای، أبو القاسم خلف بن عباس. (۱۳۹۲). التصریف لمن عجز عن التألیف. سفیر اردهال.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۷۶). موسوعة طبقات الفقهاء: المقدمة؛ الفقه الإسلامي، منابعه و آواره. مؤسسه الإمام الصادق.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۵). فربه‌تر از ایدئولوژی. مؤسسه فرهنگی صراط.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۹۲). ادب قدرت، ادب عدالت. مؤسسه فرهنگی صراط.
- سعید بن هبة الله. (۱۴۱۹). المغنی فی الطب. دار النفاثس.
- سمرقندی، نجیب‌الدین. (۱۳۸۷). شرح الأسباب و العلامات؛ شرح نفیس بن عوض کرمانی. جلال‌الدین.

- سید هبة الله بن حسن. (۱۳۷۶). المجموع الرائق من أزهار الحدائق. (تحقیق حسین درگاهی). مؤسسه دائرة المعارف اسلامی. سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن بن أبی بکر. (۱۴۲۸). الرحمة فی الطب والحكمة. المكتبة العصرية.
- شریف رضی، سید محمد بن حسین. (۱۳۷۴). نهج البلاغه. تصحیح: صبحی صالح، مركز البحوث الاسلامیه.
- شعرانی، عبدالوهاب بن احمد. (۱۴۱۹). مختصر تذكرة الإمام السويدي فی الطب. دار الكتب العلمية.
- صاحب ابن عباد، اسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴). المحيط فی اللغة. (تحقیق محمدحسن آل یاسین). عالم الكتب.
- صالحی نجفآبادی، عبدالله. (۱۳۸۶). فضائل القرآن. المكتبة الحيدرية.
- صفار، محمد بن الحسن. (۱۴۰۴). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد. مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
- طب الأنمة، منسوب به ابنا بسطام. (۱۴۱۱). دار الشريف الرضي.
- طب الرضاع(ع). منسوب به علی بن موسی الرضاع. (۱۴۰۲). دار الخيام.
- طب الصادقين عليهم السلام. (۱۴۴۴). العتبة الحسينية المقدسة.
- طباطبای، سید محمدحسین. (۱۳۹۳). الميزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- طباطبای، سید محمدکاظم. (۱۳۹۰). منطق فهم حدیث. (چاپ ششم). انتشارات مؤسسه امام خمینی.
- طباطبای، سیدمحمد کاظم. (۱۳۹۴). ربه بندي كتب حدیثی شيعه. رهنامه پژوهش، ۱۱(۲۱ و ۲۲)، ۷۸-۸۱.
- طبرسی، حسن بن فضل. (۱۴۱۲). مكارم الأخلاق. دار الشريف الرضي.
- طبرسی، فضل بن الحسن. (۱۴۰۵). جوامع الجامع. دار الأنواء.
- طبری، احمد بن محمد. (۱۳۷۱). الكنز (معالجات البقراتية). دانشگاه مشهد.
- طبری، علی بن سهل. (۱۴۲۳). فردوس الحكمة فی الطب. دار الكتب العلمية.
- طریحی، فخر الدین بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرين. مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۲۰۱۱). تهذيب الأحكام. اسلامیه.
- عاملی، جعفر مرتضی. (۱۹۹۴). الصحيح. دارالهدی.
- عریضی، علی بن جعفر. (۱۴۰۹). مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها. مؤسسه آل البيت(ع).
- عطاردی قوچانی، عزیزالله. (۱۳۷۶). مسند الامام الحسين(ع). عطارد.
- عقیلی علوی شیرازی، محمدحسین بن محمدهادی. (بی تا). قرابادین کبیر. مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی.
- عقیلی، محمد بن عمرو. (۱۴۰۴). الضعفاء الكبير. دار المكتبة العلمية.
- غزالی، محمد بن محمد. (۱۳۹۰). المستصفي من علم الأصول. تحقیق: محمد سلیمان اشقر، انتشارات احسان.
- فرخندهزاده، محبوبه، گوهری فخرآباد مصطفی. (۱۳۹۶). بیماری های دندان و روش های درمانی آن در تمدن اسلامی. مجله طب سنتی اسلام و ایران، ۸(۴): ۴۶۳-۴۶۷.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). المصباح المنیر. دار الهجرة.
- قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله. (۱۴۰۹). الخرائج و الجرائح. مؤسسه الإمام المهدي(ع).
- قطب الدین شیرازی، محمود بن مسعود. (۱۳۸۷). مفردات و معالجة الأمراض. دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- قفطی، جمال الدین أبو الحسن علی بن یوسف. (۱۴۲۶). إخبار العلماء بأخبار الحكماء. دار الكتب العلمية.
- قمی، عباس. (۱۳۱۹). مفاتيح الجنان. کتابفروشی اسلامیه.
- قمی، عباس. (۱۳۸۲). باقیات الصالحات. عفت.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴). تفسیر القمی. دار الكتب.
- قیومی، جواد. (۱۳۷۴). صحيفة الحسين. مؤسسه النشر الإسلامی.
- کشکری، یعقوب. (۱۳۸۶). کنش فی الطب. مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی.
- کفعمی عاملی، ابراهیم بن علی. (۱۴۰۵). المصباح للكفعمی. دار الرضي.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الكافي. دار الكتب الإسلامية.
- گیلانی، حکیم علی بن حسن. (۱۳۸۷). مجربات حکیم علی گیلانی. تصحیح: علی رضا مسعودی، دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- لاریجانی، صادق. (۱۳۷۰). معرفت دینی. مرکز نشر کتاب.
- مامقانی، عبدالله بن محمد حسن. (۱۴۱۳). مرآة الکمال. دار الأميرة.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحار الأنوار. دار إحياء التراث العربي.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۲۳). زاد المعاد: مفتاح الجنان. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

- مجویسی، علی بن عباس. (۱۳۸۷). کامل الصناعة الطيبة. (مؤسسه احیاء طب طبیعی، محقق). جلال‌الدین. مستغفری، جعفر بن محمد. (۱۳۸۵). طب النبی (ص). مكتبة الحيدرية.
- مسعودی، عبدالهادی. (۱۳۸۹). آسیب‌شناسی حدیث. دار الحدیث.
- مظفر، محمدرضا. (۱۴۲۳). أصول الفقه. مؤسسة النشر الإسلامي.
- معارف، مجید. (۱۳۷۶). پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه. مؤسسه ضریح.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی. (۱۳۸۳). شرح أصول الكافي. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ملکیان، محمداقرا. (۱۳۹۶). پژوهشی پیرامون کتاب طب الأئمة (ع) پسران بسطام. کتاب ارمیا.
- مهریزی، مهدی و صدراپی خویی، علی. (۱۳۹۱). حدیث شیعه. مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه.
- مؤمن، محمد. (۱۳۹۰). تحفة المؤمنین. نور وحی.
- میرباقری، ابراهیم. (۱۳۶۵). ترجمه مکارم الأخلاق. فراهانی.
- میرزایی، احمد. (۱۳۹۸). کتاب شرح و تحقیق طب الأئمة (ع). مؤسسه مطالعات راهبردی نور.
- ناظم جهان، محمد اعظم. (۱۳۸۳). قرابادین اعظم. (چاپ دوم). دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- نویان، سید محمود. (۱۳۷۹). سروش مغالطات. نهضت.
- نویان، سید محمود. (بی‌تا). کژراهه ۲. به آدرس: <https://rasekhoon.net/article/show/۶۴۶۴۰۲>
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال النجاشی. مؤسسة النشر الإسلامي.
- نجفی، روح‌الله. (۱۳۹۷). نقدی بر هفت نمونه از دعاوی اعجاز علمی قرآن. رهیافت‌هایی در علوم قرآن و حدیث، ۵۰ (۱)، ۹۷-۱۱۳.
- نجم‌آبادی، محمود. (۱۳۵۰). سیر و تحول علوم طبی در ایران. دانشگاه تهران.
- نجم‌آبادی، محمود. (۱۳۵۳). تاریخ طب در ایران پس از اسلام. دانشگاه تهران.
- نمازی شاهرودی، علی. (۱۳۷۷). مستدرک سفینه البحار. مؤسسة النشر الإسلامي.
- نورانی، مصطفی. (۱۳۸۴). دائرة المعارف طب اسلامی. اکرام.
- نوری، حسین بن محمدتقی. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل. مؤسسة آل البيت (ع).
- هوک، ساموئل (بی‌تا). اسطوره‌های خاورمیانه. انتشارات روشنگران.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد بن یوسف. (۱۳۸۲). طب یوسفی، جمع الفوائد. دانشگاه ایران.

References

- Apollo Hospitals. (2025). *Dracunculiasis (Guinea Worm Disease)*. Retrieved from <https://www.apollohospitals.com/fa/diseases-and-conditions/dracunculiasis-guinea-worm-disease>
- Cockayne, Thomas Oswald. (1864). *Leechdoms, wortcunning, and starcraft of early England: Being a collection of documents, for the most part never before printed, illustrating the history of science in this country before the Norman conquest*. Longman, Green, Longman, Roberts, and Green.
- de Chauillac, Guy. (1501). *Chirurgia parva et cyrurgia albuscus* (English translation). Publisher unknown.
- Ehizele, A. O., Azodo, C. C., Ehigiator, O., & Ezeja, E. B. (2012). *Misconceptions about oral health among a group of Nigerian primary school teachers*. *Nigerian Dental Journal*, 20(1), 1-6. <https://www.ajol.info/index.php/ndj/article/view/87514>
- Elgood, C. (1951). *A medical history of Persia*. Cambridge University Press.
- Frugardi, R. (1886). *Trattato di chirurgia [Treatise on surgery]*. Clarendon Press.
- Gao, X. L., Hsu, C. Y., Xu, Y. C., Loh, T., Koh, D., & Hwang, H. B. (2012). *Promoting positive health behaviours- 'tooth worm' phenomenon and its implications*. *Community Dentistry and Oral Epidemiology*, 29(1), 55-61. https://doi.org/10.1922/CDH_2627Gao07
- Gerabek, Werner E. (1999). *The tooth-worm: Historical aspects of a popular belief*. *Clinical Oral Investigations*, 3(1), 1.6.
- Guerini, Vincenzo. (1909). *A history of dentistry from the most ancient times until the end of the eighteenth century*. Lea and Febiger.
- Hoffmann Axthelm, Walter. (1981). *History of dentistry*. Quintessence Publishing Co.
- Houllier, Jacques. (1635). *Omnia opera practica*. P. and J. Chouët.

- Inhorn, Marcia. (2005). Healing and medicine: popular healing practices in middle eastern culture. *Encyclopedia of Religion*, MacMillan Reference Library.
- Kirk, Edward C. (1923). *Pierre Fauchard*. Dental Cosmos, 65, pp881-884.
- Lufkin, Arthur Ward. (1938). *A history of dentistry*. Lea and Febiger.
- Schäffer, Jacob Christian. (1757). *Die eingebildeten Würmer in Zähnen*. Gedruckt bei den Gebrüder Zunkel.
- Sprengel, Kurt Polycarp Joachim. (1819). *Geschichte der Chirurgie* (Vol. ۲). Kümmeel.
- Tortora, Gerard Joseph, Berdell R. Funke, and Christine L. Case. (2018). *Microbiology: An introduction*. Pearson.
- Van Leeuwenhoek, Antoni. (1700). *A letter to the Royal Society*. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, ۲۶۵, ۶۳۵
- Weinberger, Bernhard Wolf. (1948). *An introduction to the History of Dentistry*. C. V. Mosby.
- Akbarī, ‘Amīd-Reḍā. (1982). *The role of re-identifying Nuṣayrī beliefs and hadiths in validating and understanding Imami hadith heritage*. Resāle-ye Doktorā. university. [in Persian]
- Akbarī, ‘Amīd-Reḍā; RaḥmānSetāyesh, Muḥammad-Kāzēm. (1982). *Fabrications concerning the book “Medicine of the Imams” attributed to the sons of Bastām*. Moṭāle‘āt-e Fahm-e Hadith, 9(2), 185–213. [in Persian] <https://doi.org/10.30479/MFH.2023.17214.2176>
- Akbarnazhād, Muḥammad-Taqī. (1982). *Marginalia on Muẓaffar’s Principles of Jurisprudence*. Mo’assese-ye Feqāhat. [in Persian]
- ‘Āmelī, Ja’fār Morteḍā. (1994). *al-Ṣaḥīḥ*. Dār al-Hudā. [in Arabic]
- Amīn, Seyyed Moḥsen. (1989). *A ḡān al-Shī‘a*. Dār al-Ta‘ārof. [in Arabic]
- Anṣārī, Ḥasan. (1981). *Az Mīrāth-e Gholāt* [From the legacy of the gholāt groups]. ‘Elmī. [in Persian]
- Anṭākī, Dāwūd b. ‘Umar. (2000). *al-Nuzha al-Mubhija*. Mo’assasat al-Balāgh. [in Arabic]
- Anṭākī, Dāwūd b. ‘Umar. (2004). *Thalāth Rasā’il Ṭibbiyya* [Three medical treatises]. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [in Arabic]
- Āqābozorg Tehrānī, Muḥammad-Moḥsen. (1983). *al-Dharī‘a*. Dār al-Aḍwā’. [in Arabic]
- ‘Aqīlī ‘Alavī Shīrāzī, Muḥammad-Ḥosayn b. Muḥammad-Hādī. (nd). *Qarābādīn-e Kabīr*. Mo’assese-ye Moṭāle‘āt-e Tārīkh-e Pezeshkī. [in Persian]
- ‘Aqīlī, Muḥammad b. ‘Amr. (1984). *al-Du‘afā’ al-Kabīr*. Dār al-Maktaba al-‘Ilmiyya. [in Arabic]
- Āshenāvar, Mahdī; Ibrāhīmī, Ibrāhīm; Ḥasan-Beḡī, ‘Alī; Eḥsānī, Keyvān. (2018). *Validation of hadith criticism based on empirical sciences*. Moṭāle‘āt-e Hadith, 9, 35–85. [in Persian]
- ‘Aṭārodī Qūchānī, ‘Azīzollāh. (1997). *Musnad al-Imam al-Ḥusayn*. ‘Aṭārod. [in Arabic]
- Azdī, Abū Muḥammad ‘Abd Allāh b. Muḥammad. (2015). *Kitāb al-Mā’*: *Awwal Muḥam Ṭibbī Lughawī fī al-Tārīkh*. al-Thaqāfa. [in Arabic]
- Āzhīr, Ḥamīd-Reḍā. (2002). *Behesht-e Kāfī: translation of Rawḍat al-Kāfī*. Tarjome: Ḥamīd-Reḍā Āzhīr. Sarvar. [in Persian]
- Baghdādī, Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Aḥmad. (1983). *al-Mukhtārāt fī al-Ṭibb*. Dā’erat al-Ma‘āref al-‘Uthmāniyya. [in Arabic]
- Bahā’ al-Dowla, Bahā’ al-Dīn b. Mīr Qavām al-Dīn. (2003). *Kholāṣat al-Tajārib*. ‘Ulūm-e Pezeshkī-ye Īrān. [in Persian]
- Behbūdī, Muḥammad-Bāqer. (1986). *With Ustād Muḥammad-Bāqer Behbūdī in the field of hadith transmission and understanding*. Keyhān-e Farhangī, (31), 3–8. [in Persian]
- Beyḍā’ī, Qāsem. (2006). *Foundations of hadith text-criticism*. ‘Ulūm-e Eslāmī. [in Persian]
- Borqā’ī, Seyyed Abū al-Faḍl. (n.d.). *The contradiction of “Maḡāṭīḥ al-Jenān” and the Qur’an*. Noskhe-ye elektronik mojūd: https://archive.org/details/tazade-mafatih-al-janan-ba-ayat-qoran-PDF?utm_source=chatgpt.com [in Persian]
- Borqī, Aḥmad b. Muḥammad. (1992). *al-Maḡāsīn*. Dār al-Kutub al-Eslāmīyya. [in Arabic]

- Bukhārī, Muḥammad b. Esmā'īl. (2002/1422). *al-Jāmi' al-Ṣaḥīḥ*. Dār Ṭawq al-Najāh. [in Arabic]
- Delbarī, Seyyed 'Alī. (2013). *Pathology of understanding hadith*. 'Olūm-e Eslāmī-ye Raḍavī. [in Persian]
- Derakhshé, Jalāl; Noṣrat-Panāh, Muḥammad-Şādeq. (2014). *Application of hermeneutic analysis method in Islamic studies*. Jostār-hā-ye Siyāsī-ye Mo'āşer, 5(3), 39–62. [in Persian]
- Derāyatī, Moşţafā. (n.d.). *Fehrestegān-e Noskhe-hā-ye Khaṭṭī-ye Īrān (Fankhā)*. Sāzmān-e Asnād va Ketābkhāne-ye Mellī-ye Īrān. [in Persian]
- Ehtemām, Aḥmad. (2011). *Ḥekmat-hā va Asrār-e 'Elmī-ye Aḥkām-e Behdaştī-ye Eslām* [Scientific wisdoms and secrets of Islam's hygiene/health rulings]. Zamzam-e Hedāyat. [in Persian]
- Esmā'īl, 'Alī Sa'īd. (2007). *Qāmūs al-Ṭibb al-'Arabī* [Dictionary of Arabic Medicine]. 'Ulūm-e Pezeshkī-ye Īrān. [in Arabic]
- Fayyūmī, Aḥmad b. Muḥammad. (1994). *al-Mişbāḥ al-Munīr*. Dār al-Hijra. [in Arabic]
- Ghazālī, Muḥammad b. Muḥammad. (2011). *al-Mustaşfā min 'Ilm al-Uşūl*. Eḥsān. [in Arabic]
- Gīlānī, Ḥakīm 'Alī b. Ḥasan. (2008). *Mojarrabāt-e Ḥakīm 'Alī Gīlānī*. 'Olūm-e Pezeshkī-ye Īrān. [in Persian]
- Ḥājj-Ḥasan, Ḥosayn. (1985). *Naqd al-Hadith fī 'Ilm al-Riwāya wa 'Ilm al-Dirāya*. Mu'assasat al-Wafā'. [in Arabic]
- Hook, Samuel. (n.d.). *Myths of the Middle East*. Rowshangarān. [in Persian]
- Ḥorr 'Āmelī, Muḥammad b. Ḥasan. (1990). *Amal al-Āmil*. Ketābkhāne Mar'ashī Najafī. [in Arabic]
- Ḥosaynī Jalālī, Muḥammad-Ḥosayn. (2001). *Fehres al-Torāth*. Dalīl-e Mā. [in Arabic]
- Ḥosaynī Ṭabāţabā'ī, Moşţafā. (2015). *Investigating fabricated narrations in hadith books*. Dījītāl print. [in Persian]
- Ḥunayn b. Ishāq. (1997). *Fī Ḥifẓ al-Asnān wa-l-Luththa wa Işāḥihā*. Dār al-Qalam. [in Arabic]
- Ibn Abī Ḥāţim, 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammad b. Idrīs. (2007). *al-İlal*. Mu'assasat al-Jarīsī li-l-Tawzī' wa-l-İlān. [in Arabic]
- Ibn Abī Uşaybī'a, Aḥmad b. al-Qāsim. (1882). *Uyūn al-Anbā' fī Ṭabaqāt al-Aḥbbā'*. al-Hay'a al-Mişriyya. [in Arabic]
- Ibn al-Jawzī, 'Abd al-Raḥmān. (2007). *al-Mawḍū'āt*. al-Maktaba al-Salafīyya. [in Arabic]
- Ibn al-Jazzār, Abū Ja'far Aḥmad b. Ibrāhīm al-Qayrawānī. (1998). *Ṭibb al-Fuqarā' wa-l-Masākīn*. al-Majma' al-Tūnisī li-l-'Ulūm wa-l-Ādāb. [in Arabic]
- Ibn al-Jazzār, Abū Ja'far Aḥmad b. Ibrāhīm al-Qayrawānī. (1999). *Zād al-Musāfir wa-Qūt al-Ḥāḍir*. al-Majma' al-Tūnisī li-l-'Ulūm wa-l-Ādāb. [in Arabic]
- Ibn al-Nafīs, 'Alā' al-Dīn 'Alī b. Abī al-Ḥazm al-Qurashī. (2003). *al-Mūjaz fī al-Ṭibb*. Dār al-Maḥajja al-Bayḍā'. [in Arabic]
- Ibn Ash'ath, Muḥammad b. Muḥammad. (n.d.). *al-Ja'fariyyāt (al-Ash'athiyyāt)*. Maktabat al-Nīnawā. [in Arabic]
- Ibn Azraq, Ibrāhīm b. 'Abd al-Raḥmān. (2007). *Tashīl al-Manāfi' fī al-Ṭibb wa-l-Ḥikma*. 'Işmat al-Thaqāfa al-'Arabiyya. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī. (2006). *İlal al-Sharāyi'*. Dāvarī. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī. (1983). *Ma'ānī al-Akhbār*. Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī. (1993). *Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh*. Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [in Arabic]
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. 'Alī. (1994). *İtiqādāt al-Imamiyya*. Kongare-ye Shaykh Mofid. [in Arabic]
- Ibn Durayd, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1987). *Jamharat al-Lughā*. Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn. [in Arabic]

- Ibn Ḥajar al-ʿAsqalānī, Aḥmad b. ʿAlī. (1997). *al-Nukat ʿalā Kitāb Ibn al-Ṣalāḥ*. Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya. [in Arabic]
- Ibn Ḥamdūsh al-Jazāʾirī, ʿAbd al-Razzāq b. Muḥammad. (1998). *Kashf al-Rumūz fī Bayān al-Aʿshāb*. Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn Hāshim, Rāshid b. ʿUmayr b. Thānī b. Khalaf b. Hāshim. (1985). *Fākihāt Ibn al-Sabīl*. Wizārat al-Turāth al-Qawmī. [in Arabic]
- Ibn Ḥayyūn al-Maghribī, Nuʿmān b. Muḥammad. (2006). *Da ʿāʾim al-Islām*. Muʿassasat Āl al-Bayt. [in Arabic]
- Ibn Juljul, Sulaymān b. Ḥassān. (1955). *Ṭabaqāt al-Aʿbbāʾ wa-l-Ḥukamāʾ*. Maṭbaʿat al-Maʿhad al-ʿIlmī. [in Arabic]
- Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. (1994). *Lisān al-ʿArab*. Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn Qaysarānī, Muḥammad b. Ṭāhir. (1995). *Tadhkirat al-Ḥuffāz*. Dār al-Ṣumayʿī. [in Arabic]
- Ibn Qayyim al-Jawziyya, Muḥammad b. Abī Bakr. (2011). *al-Manār al-Munīf fī al-Ṣaḥīḥ wa-l-Ḍaʿīf*. Maktabat al-Islāmiyya. [in Arabic]
- Ibn Qif, Amīn al-Dawla b. Yaʿqūb. (1977). *al-Umda fī al-Jirāḥa*. Majles-e Dāʿerat al-Maʿāref al-ʿUthmāniyya. [in Arabic]
- Ibn Sallūm al-Ḥalabī, Ṣāliḥ b. Naṣr Allāh. (2009). *Ghāyat al-Itqān fī Tadbīr Badan al-Insān*. ʿUlūm-e Pezeshkī-ye Īrān. [in Arabic]
- Ibn Sīnā, Ḥusayn b. ʿAbd Allāh. (2006). *al-Qānūn fī al-Ṭibb*. Dār Iḥyāʾ al-Turāth. [in Arabic]
- Ibn Zuhr, ʿAbd al-Malik. (1983). *al-Taysīr fī al-Mudāwāt wa-l-Tadbīr*. Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Idlabī, Ṣalāḥ al-Dīn. (1983). *Manhaj Naqd al-Matn ʿinda ʿUlamāʾ al-Hadith al-Nabawī*. Dār al-Āfāq al-Jadīda. [in Arabic]
- Jorjānī, Esmāʾīl b. Ḥasan. (1966). *al-Aghrāḍ al-Ṭibbiyya*. Bonyād-e Farhang-e Īrān. [in Arabic]
- Jorjānī, Esmāʾīl b. Ḥasan. (2012). *Zakhīre-ye Khārazmshāhī*. Eḥyā-ye Ṭebb-e Ṭabīʿī. [in Persian]
- Kafʿamī ʿĀmelī, Ibrāhīm b. ʿAlī. (1985). *al-Miṣbāḥ li-l-Kafʿamī*. Dār al-Raḍī. [in Arabic]
- Kashkarī, Yaʿqūb. (2007). *Kunnāsh fī al-Ṭibb*. Moʿassese-ye Tārīkh-e Pezeshkī. [in Arabic]
- Khodādūst, Kāmrān; Ardalān, Muḥammad-Reḍā; PūreʿAbbās, Reḍā; ʿAbd al-Raḥīmī, Mahdī. (2013). *Oral and dental diseases in medieval Iran; lessons from Akhaviṇī's Hedāyat*. Akhlāq-e Pezeshkī va Tārīkh-e Pezeshkī, 6, 9.
- Khūʿī, al-Sayyid Abū al-Qāsim al-Mūsawī. (1997). *al-Hidāya fī al-Uṣūl*. Moʿassese-ye Iḥyāʾ Āthār al-Khūʿī. [in Arabic]
- Khūʿī, al-Sayyid Abū al-Qāsim al-Mūsawī. (1998). *Miṣbāḥ al-Uṣūl*. Iḥyāʾ Āthār al-Khūʿī. [in Arabic]
- Khūʿī, Seyyed Abū al-Qāsem. (1990). *Ajwad al-Taqrīrāt*. Moṣṭafavī. [in Arabic]
- Kolaynī, Muḥammad b. Yaʿqūb. (1987). *al-Kāfī*. Dār al-Kutub al-Eslāmiyya. [in Arabic]
- Lārjānī, Ṣādeq. (1991). *Maʿrefat-e Dīnī* [Religious knowledge]. Markaz-e Nashr-e Ketāb. [in Persian]
- Maʿāref, Majīd. (1997). *A study on the history of Shiʿi hadith*. Moʿassese-ye Ḍarīḥ. [in Persian]
- Majlesī, Muḥammad-Bāqer. (1983). *Biḥār al-Anwār*. Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [in Arabic]
- Majlesī, Muḥammad-Bāqer. (2003). *Zād al-Maʿād: Miftāḥ al-Jenān*. Moʿassasat al-ʿĀlamī. [in Arabic]
- Majūsī, ʿAlī b. ʿAbbās. (2008). *Kāmil al-Ṣināʾa al-Ṭibbiyya*. Jalāl al-Dīn. [in Arabic]
- Malekīān, Muḥammad-Bāqer. (2017). *A study on the book "Medicine of the Imams"*. Ketāb-e Ermiā. [in Persian]
- Māmaqānī, ʿAbd Allāh b. Muḥammad-Ḥasan. (199). *Mir ʿāt al-Kamāl*. Dār al-Amīra. [in Arabic]

- Mas'ūdī, 'Abd al-Hādī. (1389). *Pathology of hadith*. Dār al-Hadith. [in Persian]
- Mehrīzī, Mahdī; Şadrā'ī Khū'ī, 'Alī. (2012). *Shi'ī hadith*. Mo'assese-ye Ketāb-shenāsī-ye Shī'a. [in Persian]
- Mīrbāqerī, Ibrāhīm. (1986). *Translation of "Makārem al-Akhlāq"*. Farāhānī. [in Persian]
- Mīrzā'ī, Aḥmad. (2019). *Book of commentary and critical study on "Medicine of the Imams"*. Mo'assese-ye Moṭāle'āt-e Rāhbordī-ye Nūr. [in Persian]
- Mollā Şadrā, Şadr al-Dīn Muḥammad b. Ibrāhīm. (2004). *Sharḥ Uṣūl al-Kāfī*. Mo'assese-ye Farhangī. [in Arabic]
- Mo'men, Muḥammad. (2011). *Toḥfat al-Mo'menīn*. Nūr-o Vaḥy. [in Arabic]
- Mozaffār, Muḥammad-Reḍā. (2003). *Uṣūl al-Fiqh*. Mo'assese-ye Nashr-e Eslāmī. [in Arabic]
- Mustaghferī, Ja'far b. Muḥammad. (2006). *Ṭibb al-Nabavī (Ṣ)*. Maktabat al-Ḥaydariyya. [in Arabic]
- Nabavīyān, Seyyed Maḥmūd. (2000). *Sorūsh-e Moghālaṭāt*. Nahḍat. [in Persian]
- Nabavīyān, Seyyed Maḥmūd. (n.d.). *Kajrāheh 2*. <https://rasekhoon.net/article/show/> [in Persian]
- Najafī, Rūḥollāh. (2018). *A critique of seven examples of claims of the Qur'an's scientific miracle*. Raḥyāft-hāyī dar 'Olūm-e Qur'ān va Hadith, 50(1), 97–113. [in Persian]
- Najāshī, Aḥmad b. 'Alī. (1986). *Rijāl al-Najāshī*. Mo'assese-ye Nashr-e Eslāmī. [in Arabic]
- Najmābādī, Maḥmūd. (1971). *The course and transformation of medical sciences in Iran*. Tehran University. [in Persian]
- Najmābādī, Maḥmūd. (1974). *History of medicine in Iran after Islam*. Tehran University. [in Persian]
- Namāzī Shāhrūdī, 'Alī. (1998). *Mostadrak-e Safīnat al-Biḥār*. Mo'assese-ye Nashr-e Eslāmī. [in Arabic]
- Nāẓem Jahān, Muḥammad A'ẓam. (2004). *Qarābādīn-e A'ẓam*. 'Olūm-e Pezeshkī-ye Īrān. [in Persian]
- Nūrānī, Moṣṭafā. (2005). *Encyclopedia of Islamic medicine*. Ekrām. [in Persian]
- Nūrī, Ḥosayn b. Muḥammad-Taḳī. (1988). *Mostadrak al-Wasā'il*. Mo'assese-ye Āl al-Bayt. [in Arabic]
- Ostādī, Reḍā. (1998). *Taḥrīf-e "Makārem al-Akhlāq" va 'Aks al-'Amal-e Foqahā-ye Shī'a: Mo'arrefī va Naqd*. 'Ulūm-e Hadith, (8), 193–211. [in Persian]
- Pākatchī, Aḥmad. (2017). *An introduction to essays on validating and understanding medical narrations*. In *Jostār-hāyī dar E'tebārsanjī va Fahm-e Revāyāt-e Ṭebbī*, 15–35. Ṭebb-e Sonnatī-ye Īrān. [in Persian]
- Parīmī, 'Alī. (2004). *Hermeneutics and its effect on understanding religious texts*. Ḥowze va Dāneshgāh, (39). [in Persian]
- Qeyūmī, Javād. (1995). *Şaḥīfe-ye Ḥosayn*. Nashr-e Eslāmī. [in Persian]
- Qifṭī, Jamāl al-Dīn Abū al-Ḥasan. (2006). *Ikhbār al-'Ulamā' bi-Akḥbār al-Ḥukamā'*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Qommī, 'Abbās. (1940). *Maḥāṭib al-Jenān*. Eslāmīye. [in Arabic]
- Qommī, 'Abbās. (2003). *Bāqiyāt al-Şāliḥāt*. 'Effat. [in Arabic]
- Qommī, 'Alī b. Ibrāhīm. (1984). *Tafsīr al-Qommī*. Dār al-Kutub. [in Arabic]
- Qoṭb al-Dīn Shīrāzī, Maḥmūd b. Mas'ūd. (2008). *Mofradāt va Mo'āleje-ye Amrāḍ*. 'Olūm-e Pezeshkī-ye Īrān. [in Persian]
- Qoṭb al-Dīn Rāwandī, Sa'īd b. Hibat Allāh. (1989). *al-Kharā'ij wa-l-Jarā'ih*. Mo'assese-ye Emām al-Mahdī. [in Arabic]
- Rabbānī, Muḥammad-Ḥasan. (2014). *Principles and rules of fiqh al-hadith*. Būstān-e Ketāb. [in Persian]
- Rasūlī Maḥallātī, Seyyed Hāshim. (1985). *Translation of al-Rawḍa az al-Kāfī*. Eslāmīye. [in Persian]
- Rāzī, Muḥammad b. Zakarīyā. (2002). *al-Ḥāwī fī al-Ṭibb*. al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]

- Şaffār, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1984). *Baṣā'ir al-Darajāt fi Faḍā'il Āl Muḥammad*. Maktabat al-Mar'ashī al-Najafī. [in Arabic]
- Şāhib b. 'Abbād, Esmā'īl. (1994). *al-Muḥīṭ fi al-Lughā*. 'Ālam al-Kutub. [in Arabic]
- Sa'īd b. Hibat Allāh. (1999). *al-Mughnī fi al-Ṭibb*. Dār al-Nafā'is. [in Arabic]
- Şāleḥī Najafābādī, 'Abd Allāh. (2007). *Faḍā'il al-Qur'ān*. al-Maktaba al-Ḥaydariyya. [in Arabic]
- Samarqandī, Najīb al-Dīn. (2008). *Sharḥ al-Asbāb wa-l-'Ālāmāt*. Jalāl al-Dīn. [in Arabic]
- Seyyed Hibat Allāh b. Ḥasan. (1997). *al-Majmū' al-Rā'iq min Azhār al-Ḥadā'iq*. Farhang va Ershād-e Eslām. [in Arabic]
- Shā'rānī, 'Abd al-Wahhāb b. Aḥmad. (1999). *A Concise Version of Tadhkirat al-Imam al-Suwaydī fi al-Ṭibb*. Dār al-Kutub.
- Sharīf Raḍī, Seyyed Muḥammad b. Ḥosayn. (1995). *Nahj al-Balāgha*. Markaz al-Buḥūth al-Eslāmiyya. [in Arabic]
- Sorūsh, 'Abd al-Karīm. (1996). *Farbeh-tar az Ide'olojī* [More robust than ideology]. Şerāṭ. [in Persian]
- Sorūsh, 'Abd al-Karīm. (2013). *Adab-e Qodrat, Adab-e 'Edālat* [The ethics of power, the ethics of justice]. Şerāṭ. [in Persian]
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn 'Abd al-Raḥmān. (2008). *al-Raḥma fi al-Ṭibb wa-l-Ḥikma*. al-'AŞriyya. [in Arabic]
- Ṭabarī, Aḥmad b. Muḥammad. (1992). *al-Kunnāsh (Mu'āllajāt al-Buqrā'īyya)*. university. [in Arabic]
- Ṭabarī, 'Alī b. Sahl. (2003). *Firdaws al-Ḥikma fi al-Ṭibb*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Ṭabarsī, Faḍl b. al-Ḥasan. (1985). *Jawāmi 'al-Jāmi'*. Dār al-Aḍwā'. [in Arabic]
- Ṭabarsī, Ḥasan b. Faḍl. (1992). *Makārim al-Akhlāq*. Dār al-Sharīf al-Raḍī. [in Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī, Seyyed Muḥammad-Ḥosayn. (2014). *al-Mizān fi Tafsīr al-Qur'ān*. Esmā'īliyan. [in Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī, Seyyed Muḥammad-Kāẓem. (2011). *Logic of understanding hadith*. Mo'assese-ye Emām Khomeynī. [in Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, Seyyed Muḥammad-Kāẓem. (2015). *Ranking Shi'i hadith books*. Rahnāme-ye Pajūhesh, 11(21&22), 78–81. [in Persian]
- Thābit b. Qurra. (1999). *al-Dhakhīra fi Ilm al-Ṭibb*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Thaqafī, Ibrāhīm b. Muḥammad. (1395). *al-Ghārāt*. Dār al-Ketāb al-Eslāmī. [in Arabic]
- Ṭibb al-A'imma, ascribed to Ebnā-ye Bastām. (1991). *Ṭibb al-A'imma*. Dār al-Sharīf al-Raḍī. [in Arabic]
- Ṭibb al-Riḍā, ascribed to 'Alī b. Mūsā al-Riḍā. (1982). *Ṭibb al-Riḍā*. Dār al-Khayyām. [in Arabic]
- Ṭibb al-Şādiqīn. (2024). *Ṭibb al-Şādiqīn*. al-'Ataba al-Ḥusayniyya. [in Arabic]
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn b. Muḥammad. (1996). *Majma' al-Baḥrayn*. Morteḍavī. [in Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (2011). *Tahdhīb al-Aḥkām*. Eslāmīye. [in Arabic]
- 'Urayḍī, 'Alī b. Ja'far. (1989). *Masā'il 'Alī b. Ja'far wa Mustadrakātuhā*. Mo'assese-ye Āl al-Bayt. [in Arabic]
- Yūsuf Haravī, Yūsuf b. Muḥammad b. Yūsuf. (2003). *Ṭebb-e Yūsufī, Jam' al-Favā'ed*. university. [in Persian]
- Zahrāwī, Abū al-Qāsim Khalaf b. 'Abbās. (2013). *al-Taşrif liman 'Ajaza 'an al-Ta'lif*. Safīr-e Ardehāl. [in Arabic]
- Zarkashī, Muḥammad b. 'Abd Allāh. (1986). *al-La'ālī' al-Manthūra fi al-Aḥādīth al-Mashhūra*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Afandī, 'Abd Allāh b. 'Īsā Beyg. (2010). *Riyāḍ al-'Ulamā'*. Bonyād-e Pajūhesh-hā-ye Āstān-e Qods. [in Arabic]
- Ahmadzādeh, Ahmad. (2015). *Translation of "Makārem al-Akhlāq"*. Nūr al-Zahrā. [in Persian]
- Farrokhandeh-zādeh, Maḥbūbeh; Gowharī Fakhrābād, Moşṭafā. (2017). *Dental diseases and their treatment methods in Islamic civilization*. Ṭebb-e Sonnatī-ye Eslām va Īrān, 8(4), 463–467. [in Persian]

- Apollo Hospitals. (2025). *Dracunculiasis (Guinea Worm Disease)*. Retrieved from <https://www.apollohospitals.com/fa/diseases-and-conditions/dracunculiasis-guinea-worm-disease>
- Cockayne, Thomas Oswald. (1864). *Leechdoms, wortcunning, and starcraft of early England: Being a collection of documents, for the most part never before printed, illustrating the history of science in this country before the Norman conquest*. Longman, Green, Longman, Roberts, and Green.
- de Chauliac, Guy. (1501). *Chirurgia parva et cyrugia albuscus* (English translation). Publisher unknown.
- Ehizele, A. O., Azodo, C. C., Ehigiator, O., & Ezeja, E. B. (2012). *Misconceptions about oral health among a group of Nigerian primary school teachers*. *Nigerian Dental Journal*, 20(1), 1-6. <https://www.ajol.info/index.php/ndj/article/view/87514>
- Elgood, C. (1951). *A medical history of Persia*. Cambridge University Press.
- Frugardi, R. (1886). *Trattato di chirurgia [Treatise on surgery]*. Clarendon Press.
- Gao, X. L., Hsu, C. Y., Xu, Y. C., Loh, T., Koh, D., & Hwang, H. B. (2012). *Promoting positive health behaviours- 'tooth worm' phenomenon and its implications*. *Community Dentistry and Oral Epidemiology*, 29(1), 55-61. https://doi.org/10.1922/CDH_2627Gao07
- Gerabek, Werner E. (1999). *The tooth-worm: Historical aspects of a popular belief*. *Clinical Oral Investigations*, 3(1), 1.6.
- Guerini, Vincenzo. (1909). *A history of dentistry from the most ancient times until the end of the eighteenth century*. Lea and Febiger.
- Hoffmann Axthelm, Walter. (1981). *History of dentistry*. Quintessence Publishing Co.
- Houllier, Jacques. (1635). *Omnia opera practica*. P. and J. Chouët.
- Inhorn, Marcia. (2005). Healing and medicine: popular healing practices in middle eastern culture. *Encyclopedia of Religion*, MacMillan Reference Library.
- Kirk, Edward C. (1923). *Pierre Fauchard*. *Dental Cosmos*, 65, pp881-884.
- Lufkin, Arthur Ward. (1938). *A history of dentistry*. Lea and Febiger.
- Schäffer, Jacob Christian. (1757). *Die eingebildeten Würmer in Zähnen*. Gedruckt bei den Gebrüder Zunkel.
- Sprengel, Kurt Polycarp Joachim. (1819). *Geschichte der Chirurgie* (Vol. ۲). Kümmel.
- Tortora, Gerard Joseph, Berdell R. Funke, and Christine L. Case. (2018). *Microbiology: An introduction*. Pearson.
- van Leeuwenhoek, Antoni. (1700). *A letter to the Royal Society*. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, ۲۶۵, ۶۳۵.
- Weinberger, Bernhard Wolf. (1948). *An introduction to the History of Dentistry*. C. V. Mosby.